

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Πολυτεχνική Σχολή
Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας
και Περιφερειακής Ανάπτυξης

διπλωματική εργασία
η έννοια της χωρικής δικαιοσύνης
the concept of spatial justice

Μαγγίνα Μαριάννα (ΑΕΜ 848)

επιβλέπων καθηγητής
Κοιζαμάνης Βύρων

βαθμολογητές
Οικονόμου Δημήτριος
Βογιαζίδης Νικόλαος

βόλος, 2012

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ & ΚΕΝΤΡΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.: 10906/1
Ημερ. Εισ.: 31-01-2013
Δωρεά: Συγγραφέας
Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ - ΜΧΠΠΑ
2012
ΜΑΓ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	6
1. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ	7
1.1 ΚΑΘΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ	7
1.2 Η ΘΕΩΡΙΑ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ ΤΟΥ JOHN RAWLS.....	12
1.3 ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ RAWLS	17
2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΠΟΛΗ	23
2.1 ΑΣΤΙΚΗ ΒΙΩΣΙΜΟΤΗΤΑ	23
2.2 ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	26
2.3 ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ.....	31
3. ΧΩΡΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ	35
3.1 ΧΩΡΙΚΗ ΣΤΡΟΦΗ (SPATIAL TURN) ΚΑΙ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΤΗΣ ΧΩΡΙΚΟΤΗΤΑΣ.....	35
3.2 Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΧΩΡΙΚΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ	37
3.3 Η ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ MARCUSE.....	40
4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	42
ΠΗΓΕΣ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ	47

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην διπλωματική αυτή εργασία δημιουργείται ένα παραγωγικό θεωρητικό πλαίσιο το οποίο αρχικά αναλύει την έννοια της δικαιοσύνης και σταδιακά εξειδικεύεται στις έννοιες της κοινωνικής και της χωρικής δικαιοσύνης. Η ανάλυση αυτή γίνεται με την βοήθεια των αναλύσεων κυρίως του John Rawls (Theory of Justice), του Lefebvre (Right to the City), του Harvey (Social Justice and the City) και του Soja (Seeking Spatial Justice). Μέσω του προαναφερθέντος θεωρητικού πλαισίου κατανοούνται καλύτερα οι ανάγκες αυτές οι οποίες οδήγησαν στην μετάβαση – εξειδίκευση από την κοινωνική στην χωρική δικαιοσύνη, εξετάζεται η κοινωνικο – χωρική διαλεκτική σχέση και τέλος αναδεικνύεται μέσω παραδειγμάτων, η αναγκαιότητα της χωρικής δικαιοσύνης στις σύγχρονες κοινωνίες.

Λέξεις Κλειδιά: χωρική δικαιοσύνη, δικαίωμα στην πόλη, άνιση ανάπτυξη

ABSTRACT

Through this thesis is created a deductive theoretical framework through the help of the work of Rawls, Lefebvre, Harvey and Soja. This theoretical context initially analyzes the concept of justice that is gradually specialized in concepts of social and spatial justice. The aim of this thesis is to analyze through the aforementioned theoretical framework these needs which led to the transition -specialization from social to spatial justice, to examine the socio – spatial dialectic and finally to highlight the necessity of spatial justice in modern societies

Key words: Spatial justice, right to the city, uneven geographies

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η έννοια της δικαιοσύνης στον τομέα του σχεδιασμού και της μελέτης των πόλεων ταυτιζόταν κυρίως με την έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης (social justice). Τα τελευταία όμως χρόνια παρατηρείται από την σχετική βιβλιογραφία ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον να δοθεί στην έννοια αυτή μια χωρική διάσταση. Μέσω αυτής της διαδικασίας επαναπροσδιορισμού της έννοιας της δικαιοσύνης μέσα από μια χωρική σκοπιά έχει προκύψει ο όρος χωρική δικαιοσύνη (spatial justice) ο οποίος από κάποιους αναφέρεται ως ο απόλυτος στόχος του σχεδιασμού. Αυτό που ο Lefebvre αποκαλεί *δικαίωμα στην πόλη* συνιστά βασικό δομικό θεμέλιο της έννοιας της χωρικής δικαιοσύνης ενώ εξίσου σημαντικό στην δόμηση της έννοιας είναι το έργο του D. Harvey, στο οποίο στην σχέση χώρου και δικαιοσύνης προσθέτει και τις επιπτώσεις του σύγχρονου καπιταλιστικού συστήματος. Εξίσου σημαντικό είναι και το έργο του John Rawls, *Theory of Justice*, μέσα από το οποίο προσδιορίζεται η έννοια της δικαιοσύνης. Μέσω της διπλωματικής αυτής εργασίας γίνεται προσπάθεια δημιουργίας ενός παραγωγικού θεωρητικού πλαισίου το οποίο σε πρώτη φάση αναλύει την έννοια της δικαιοσύνης και σταδιακά εξειδικεύεται στις έννοιες της κοινωνικής και της χωρικής δικαιοσύνης. Στόχος της εργασίας είναι να αναλύσει μέσω του προαναφερθέντος θεωρητικού πλαισίου τις ανάγκες αυτές οι οποίες οδήγησαν στην μετάβαση – εξειδίκευση από την κοινωνική στην χωρική δικαιοσύνη, να εξετάσει την κοινωνικο – χωρική διαλεκτική σχέση, κατά πόσο δηλαδή η σχέση τους είναι αμφιμονοσήμαντη ή όχι, και τέλος να αναδείξει την αναγκαιότητα της χωρικής δικαιοσύνης στις σύγχρονες κοινωνίες.

1. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

1.1 ΚΑΘΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Η δικαιοσύνη είναι μια πολυσύνθετη και πολυδιάστατη έννοια και είναι δυνατόν να της αποδοθούν διαφορετικοί ορισμοί. Ως δικαιοσύνη ορίζεται η ιδιότητα του να είναι κάτι σωστό – δίκαιο καθώς και η ηθική αρετή της αναγνώρισης των δικαιωμάτων του άλλου. Στον καθημερινό λόγο ως δικαιοσύνη μπορεί να οριστεί το σύνολο της δικαστικής εξουσίας και των αντιπροσώπων της, η συμμόρφωση προς τους κείμενους κανόνες καθώς και η καταλληλότητα της τιμωρίας για ένα συγκεκριμένο έγκλημα (Bix, 2004). Η πολυσύνθετη φύση του όρου δημιουργεί όπως είναι φυσικό εννοιολογικές συγχύσεις καθώς δικαιοσύνη μπορεί για κάποιους να σημαίνει εκδίκηση και τιμωρία ενώ για κάποιους άλλους μπορεί να σημαίνει ίση μεταχείριση (Robinson, 2003).

Ο ορισμός της δικαιοσύνης ως η ιδιότητα του να είναι κάτι σωστό – δίκαιο δημιουργεί όπως είναι φυσικό πολλά ερωτήματα. Το μεγαλύτερο και πιο σημαντικό ίσως ερώτημα είναι το *τι είναι δίκαιο*; Η λέξη δίκαιο (δίκαιον) είναι αρχαία ελληνική και υποδεικνύει - δείχνει¹ το ορθό, αυτό που πρέπει να γίνει, αυτό που πρέπει να κάνουμε. Αυτό που πρέπει να κάνουμε, η ορθή συμπεριφορά δηλαδή, εντός μιας οργανωμένης κοινωνίας καθορίζεται και υποδεικνύεται μέσω ενός συστήματος κανόνων (Σούρλας, 1995). Οι κανόνες αυτοί είναι ένας συνδυασμός, μια μείξη αφενός κανόνων που παράγονται από την εκάστοτε δικαιοπαραγωγική αρχή και έχουν υποχρεωτικό και κανονιστικό χαρακτήρα και αφ' ετέρου κανόνων οι οποίοι βασίζονται τόσο σε αρχές της ηθικής όσο και σε έθιμα αλλά και στην γενικότερη περί δικαίου κοινωνική συνείδηση, θεμελιώδεις δικαιοκές αρχές που είναι ισχυρότερες από κάθε ανθρώπινο θέσμιο όπως αναφέρει και ο Radbruch (Bix, 2011)

Μέσω των δύο αυτών τύπων κανόνων μπορούμε να διακρίνουμε την έννοια του δικαίου σε δύο κατηγορίες το τυπικό και το ουσιαστικό δίκαιο. Με το τυπικό δίκαιο εννοούμε τους κανόνες που έχουν επιβληθεί από την εκάστοτε πολιτική εξουσία ενώ με το ουσιαστικό δίκαιο εννοούμε τους υπόλοιπους κανόνες που ακολουθούνται από τα μέλη μιας κοινωνίας και πηγάζουν από τις βασικές αρχές της ηθικής. Το δίκαιο με την

¹ Η λέξη δίκαιο παράγεται από την σανσκριτική ρίζα *dic* που σημαίνει *δείχνω*

ουσιαστική του έννοια και όχι με την τυπική ταυτίζεται με την έννοια της δικαιοσύνης (Δημητρόπουλος, 1999).

Μέσα από την διάκριση της έννοιας του δικαίου σε ουσιαστικό και τυπικό μπορούμε να διακρίνουμε και τους παραγωγούς του δικαίου. Από την μια πλευρά η επίσημη πολιτεία και το κράτος είναι κατά κύριο λόγο ο παραγωγός του τυπικού δικαίου, όλων των νόμων και των κανόνων δηλαδή που διέπουν ένα κράτος, ενώ από την άλλη πλευρά και η ίδια η κοινωνία έχει δικαιοπαραγωγική δύναμη ως παραγωγός του ουσιαστικού δικαίου. Το ουσιαστικό δίκαιο αποτελεί στην ουσία τους κανόνες οι οποίοι αποτελούν απόρροια της περί δικαίου κοινωνικής συνείδησης.

Το βασικό ζήτημα που προκύπτει στο συγκεκριμένο σημείο είναι πώς ακριβώς καθορίζεται η σχέση μεταξύ των δύο ειδών του δικαίου. Είναι κάποιο πιο σημαντικό από το άλλο; επικαλύπτει το ένα το άλλο; κ.ο.κ. Τα συμπεράσμα στο οποίο μπορούμε να καταλήξουμε μελετώντας την σημασία και την δομή του κάθε δικαίου είναι ότι δεν μπορεί για κανένα λόγο να τεθεί θέμα προτίμησης. Αντιθέτως είναι ζωτικής σημασίας η προσπάθεια συνένωσης και συμπόρευσης τυπικού και ουσιαστικού δικαίου καθώς αυτό αποτελεί σημάδι ευνομίας, κοινωνικής συναίνεσης και σωστής λειτουργίας της εκάστοτε πολιτείας – κράτους (Δημητρόπουλος, 2009).

Το δίκαιο λοιπόν δεν αποτελεί απλά και μόνο την εκδήλωση της βούλησης της εκάστοτε εξουσίας (κρατικής) αλλά αποτελεί και δημιούργημα των ευρύτερων συνθηκών μέσα στις οποίες εκτυλίσσεται ο ανθρώπινος βίος. Σε ιδανικές συνθήκες εάν παρατηρηθεί κάποιο κενό στο ήδη υπάρχον τυπικό δίκαιο τότε η κοινωνία μέσα από τους δικούς της μηχανισμούς διαμορφώνει τους δικούς της κανόνες και το κενό αναπληρώνεται. Μέσα από αυτή την δυναμική σχέση τυπικού – ουσιαστικού δικαίου φαίνεται καθαρά ότι δεν είναι δυνατόν να αναδειχθεί κάποιο από τα δύο πιο σημαντικό από το άλλο (Σούρλας, 1995).

Η ταύτιση τυπικού και ουσιαστικού δικαίου είναι κάτι το οποίο δύσκολα κανείς συναντά στην πραγματικότητα. Στην ιδανική αυτή πολιτεία όπου παρατηρείται η ταύτιση μεταξύ τυπικού και ουσιαστικού δικαίου στην ουσία έχουμε ένα παραγόμενο από την πολιτεία δίκαιο το οποίο ανταποκρίνεται πλήρως στην περί δικαίου κοινωνική συνείδηση. Προφανώς κάτι τέτοιο αποτελεί εξαίρεση στις περισσότερες σύγχρονες κοινωνίες καθώς στις περισσότερες των περιπτώσεων αυτό που παρατηρείται είναι μια

σύγκρουση των δύο εννοιών με το παραγόμενο από την πολιτεία δίκαιο να μην ταυτίζεται πλήρως με την κοινωνική συνείδηση (Δημητρόπουλος, 2009).

Σε μια προσπάθεια άμβλυνσης της συγκρουσιακής αυτής σχέσης μεταξύ τυπικού και ουσιαστικού δικαίου οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι ρυθμιστικό ρόλο σε αυτήν την σχέση κατέχει το πολιτικό σύστημα. Όσο δημοκρατικότερη είναι η παραγωγή δικαίου τόσο το τυπικό και το ουσιαστικό δίκαιο - κανόνες δικαίου και αίσθημα δικαιοσύνης δηλαδή – τείνουν να ταυτιστούν. Σε αντίθετη περίπτωση οι δύο αυτές έννοιες τείνουν να απομακρύνονται. Σε ένα δημοκρατικό σύστημα εφόσον η κοινωνία νομοθετεί (έμμεσα τουλάχιστον) είναι λογικό κρατική εξουσία και κοινωνία να συμπίπτουν. Είναι εμφανής λοιπόν η άμεση σύνδεση δημοκρατίας και δικαίου (Δημητρόπουλος, 1999).

Την ζήτηση της ταύτισης ή διάσπασης του τυπικού με το ουσιαστικό δίκαιο κυρίως μέσω της αναζήτησης της ιδέας της δικαιοσύνης αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης ενός ρεύματος της θεωρίας του δικαίου του νομικού ιδεαλισμού. Αντίθετα ένα άλλο ρεύμα αυτό του νομικού θετικισμού απορρίπτει οποιαδήποτε σχέση της επιστήμης του δικαίου με την ηθική. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι αμφισβητούνται ή παραβλέπονται βασικοί κανόνες ηθικής απλά θεωρείται σημαντικό να υπάρχει η απαραίτητη απόσταση του δικαίου από διαφόρων ειδών ηθικές κρίσεις. Βασική αρχή του νομικού θετικισμού είναι ότι το ερώτημα *τι είναι το δίκαιο* θα πρέπει να διαχωρίζεται από το *τι θα πρέπει να είναι το δίκαιο*. Στόχος είναι ο πλήρης διαχωρισμός των κοινωνικών θεσμών από ιδεολογίες και προκαταλήψεις. Στην ουσία γίνεται προσπάθεια χειρισμού της επιστήμης του δικαίου ακριβώς με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο χειριζόμαστε τις θετικές επιστήμες (φυσική, χημεία κλπ). Ουσιαστικά, αυτό που επιχειρήθηκε είναι η κατανόηση όλων των νομικών πράξεων και των εννοιών να γίνει μέσω του κλασικότερου μέσου των θετικών επιστημών, το πείραμα και την παρατήρηση (Bix, 2004).

Όπως είναι λογικό, σύντομα παρατηρήθηκαν πολλά προβλήματα στον συγκεκριμένο τρόπο χειρισμού της έννοιας του δικαίου και γενικότερα της νομικής επιστήμης. Ο πρώτος ο οποίος διατύπωσε την ανάγκη αλλαγής πλαισίου ήταν ο H.L.A Hart. Παρότι υιοθετεί τον διαχωρισμό δικαίου και ηθικής, θεώρησε ότι δεν είναι σωστή η «τοποθέτηση» της νομικής επιστήμης μαζί με τις θετικές. Θεώρησε ότι η επιστήμη του δικαίου μοιράζεται πιο πολλά κοινά με τις κοινωνικές επιστήμες και για τον λόγο αυτό θα πρέπει να βρεθεί ένας διαφορετικός τρόπος μελέτης. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η μεθοδολογία των εμπειρικών επιστημών μας είναι άχρηστη. Αυτό που μας

χρειάζεται είναι μια «ερμηνευτική» μέθοδος, η οποία έχει την δυνατότητα να παρουσιάζει την συμπεριφορά που διέπεται από κανόνες όπως την βλέπουν οι συμμετέχοντες (Hart, 1963). Θεωρεί λοιπόν ο Hart ότι σημαντικότερο από την παρατήρηση, χωρίς να σημαίνει ότι δεν είναι απαραίτητη, είναι και η αναζήτηση του νοήματος. Δεν αρκεί δηλαδή να αναγνωρίσουμε ότι συμβαίνει ένα γεγονός αλλά θα πρέπει να διαγνώσουμε και το γιατί συμβαίνει.

Είναι φανερό πλέον η πολυδιάστατη φύση της έννοιας της δικαιοσύνης και του δικαίου και η δυσκολία της πλήρους κατανόησης και κατάκτησής τους. Παρ' όλες όμως τις δυσκολίες πολλοί είναι αυτοί που εντατικά ασχολήθηκαν και αφιερώθηκαν στην αποσαφήνιση και την ερμηνεία των εννοιών αυτών. Το βασικότερο ερώτημα το οποίο αρχικά απασχόλησε τους περισσότερους θεωρητικούς από την αρχαιότητα έως και σήμερα είναι το ερώτημα *τι είναι δίκαιο*; Όπως είναι λογικό καμία προσέγγιση δεν ταυτίζεται με καμία καθώς κάθε ένας δίνει την δική του ερμηνεία και ακολουθεί μια διαφορετική συλλογιστική.

Κάποιοι προσπάθησαν να μετασχηματίσουν το ερώτημα σε επιμέρους ερωτήματα πιο εύχρηστα όπως παραδείγματος χάριν ο Hart (1953) ο οποίος απέφυγε να δώσει μια απάντηση στο ερώτημα και αντ' αυτού κατέφυγε σε άλλα συναφή ζητήματα όπως τι είναι οι κανόνες; και σε τι διαφέρει η νομική υποχρέωση από την ηθική; (Bix, 2004). Από την άλλη πλευρά κάποιοι άλλοι επιχείρησαν να στρέψουν την ερώτηση από αυτό κάθε αυτό το αντικείμενο (το δίκαιο) στους ίδιους τους παραγωγούς του. Με την λογική αυτή το ζήτημα δεν είναι τι είναι δίκαιο αλλά ποιος το καθορίζει (Δημητρόπουλος, 1999).

Μέσα από την προσπάθεια αυτή του καθορισμού της έννοιας του δικαίου και της απάντησης των ερωτημάτων που προκύπτουν κατά την μελέτη των εννοιών άρχισαν να διαμορφώνονται οι πρώτες θεωρίες δικαίου οι οποίες με το πέρασμα του χρόνου και τις διάφορες κοινωνικές και ιστορικές αλλαγές ανανεώνονταν και αναθεωρούνταν. Ο πρώτος που διατύπωσε μια συνεκτική θεωρία δικαίου ήταν ο Αριστοτέλης².

² Η πληρέστερη ανάπτυξη του θέματος του δικαίου γίνεται στα *Ηθικά Νικομάχεια*

Η συμβολή του Αριστοτέλη στην θεωρία του δικαίου ήταν και εξακολουθεί να είναι εξαιρετικά σημαντική και αποτελεί ακόμα σημαντική επιρροή των σύγχρονων θεωρητικών όλων των κοινωνικών επιστημών (Χατζής, 2003). Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (και μαζί και τον Πλάτωνα) η δικαιοσύνη είναι η σπουδαιότερη αρετή και αυτό γιατί τα οφέλη της δεν αποδίδονται μόνο σε αυτόν που υιοθετεί μια δίκαιη συμπεριφορά αλλά αντιθέτως μοιράζονται και σε αυτούς γύρω του (Εμεξεζίδης, 2008).

Μελετώντας την αριστοτελική θεωρία μπορούμε εύκολα να διακρίνουμε στοιχεία τα οποία συναντάμε και στην σύγχρονη βιβλιογραφία. Κατ'αρχάς ο Αριστοτέλης αναγνώρισε ότι αποδίδοντας τον όρο δίκαιο σε μια πράξη αυτόματα αναφερόμαστε και στην ηθική της αξία και όχι μόνο σε αυτή κάθε αυτή την πράξη και το αποτέλεσμα το οποίο έχει επιφέρει. Η ηθική αυτή αξία συνίσταται το γεγονός ότι μια δίκαια πράξη δεν ενέχει στοιχείο καταναγκασμού αλλά είναι προσωπική επιλογή του κάθε ενός προσωπικά, αποτέλεσμα δηλαδή της ελεύθερης βούλησης. Με την ίδια συλλογιστική κάποιος μπορεί να χαρακτηριστεί ως άδικος μόνο εφόσον έχει σκοπό να πράξει κατά αυτόν τον τρόπο. Θέτει δηλαδή ο Αριστοτέλης το ζήτημα της εκούσιας και της ακούσιας πράξης ως θεμελιώδες στην ερμηνεία της έννοιας της δικαιοσύνης (Εμεξεζίδης, 2008).

Ο Αριστοτέλης διακρίνει το δίκαιο σε κοινό και γεγραμμένο. Υπάρχουν μορφές διακυβέρνησης και δικαίκα συστήματα που διαφέρουν από τόπο σε τόπο και μεταβάλλονται διαχρονικά (γεγραμμένο ή μερική δικαιοσύνη) ενώ υπάρχει ταυτόχρονα και το δίκαιο το οποίο είναι φυσικό, ανεξάρτητο από την ανθρώπινη θέληση, παγκόσμιο και διαχρονικό (το κοινό δίκαιο ή καθολική δικαιοσύνη) (Χατζής, 2003). Στο σημείο αυτό είναι εμφανής η ταύτιση της αριστοτελικής θεωρίας με τα στοιχεία της σύγχρονης θεωρίας δικαίου η οποία προαναφέρθηκε (ταύτιση γεγραμμένου με τυπικό δίκαιο και κοινού με ουσιαστικό).

Η μερική δικαιοσύνη ή αλλιώς το γεγραμμένο δίκαιο διακρίνεται σε διανεμητική και διορθωτική δικαιοσύνη. Ο διαχωρισμός αυτός της δικαιοσύνης αποτελεί ίσως την σπουδαιότερη συμβολή της αριστοτελικής θεωρίας στην σύγχρονη θεωρία δικαίου. Η διανεμητική αφορά την κατανομή των αγαθών με όσο το δυνατό πιο αξιοκρατικό και ορθολογικό τρόπο (δηλαδή το να παίρνει κάποιος κάτι σύμφωνα με την αξία του ή αντίστοιχα να δίνει κάποιος κάτι σύμφωνα με την αξία του). Βασικό κριτήριο για να είναι δίκαιη και σωστή η διανομή, είναι η αξία του κάθε ατόμου, η οποία καθορίζεται

από την προσφορά του στο κοινωνικό σύνολο³ (Bix, 2004). Λόγω αυτής ακριβώς της αρχής, να απολαμβάνει δηλαδή κάποιος αγαθά τα οποία συνάδουν με την αξία του, η διανεμητική δικαιοσύνη θεωρείται ως το ανώτερο είδος δικαιοσύνης. Η εφαρμογή της ακόμα και στις σύγχρονες κοινωνίες θα μπορούσε να δώσει λύση στα μεγάλα τους προβλήματα τα οποία όλα πηγάζουν από τις τεράστιες κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες.

Η *διορθωτική δικαιοσύνη* αφορά την αποκατάσταση των σχέσεων δύο πλευρών (είτε ατόμων είτε ομάδων) και στην ουσία εφαρμόζεται για να καλύψει τα κενά που τυχόν δημιουργεί η διανεμητική δικαιοσύνη. Σημαντικό ρόλο σε αυτήν την μορφή δικαιοσύνης κατέχει η δικαστική εξουσία η οποία είναι υπεύθυνη για την απόδοση τη δικαιοσύνης αλλά και η ποινή καθώς μέσω αυτής αποκαθίσταται η ισότητα και η αξιοκρατία (Εξεμεζίδης, 2008).

1.2 Η ΘΕΩΡΙΑ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ ΤΟΥ JOHN RAWLS

Την σημαντικότερη σύγχρονη επίδραση στην θεωρία του δικαίου και της δικαιοσύνης αλλά και στην πολιτική επιστήμη και σκέψη του 20ου αιώνα αποτελεί το έργο του John Rawls. Μεγάλος σταθμός αποτελεί το βιβλίο *Theory of Justice* (1971). Σύμφωνα με τον Rawls (1971) μια τέτοιου είδους θεωρία είναι απαραίτητη καθώς αποτελεί το δημόσια αποδεκτό εγχειρίδιο της κοινωνικής συνεργασίας καθώς για τον ίδιο η δικαιοσύνη αποτελεί τους όρους δόμησης της κοινωνίας οι οποίοι είναι κοινοί για όσους θέλουν να συνυπάρχουν ενώ επίσης αποτελεί ένα πλαίσιο για τη νόμιμη χρήση της πολιτικής εξουσίας. Οι κανόνες αυτοί είναι απαραίτητοι για την δημιουργία κοινωνικών και ατομικών αγαθών στο πλαίσιο μιας σωστά οργανωμένης κοινωνίας (Bix, 2004). Η σημασία του έργου του Rawls έγκειται και στο γεγονός ότι αποδεικνύει την άμεση σχέση που μπορεί να έχει ο τομέας της φιλοσοφίας στον τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας και γενικότερα στον τρόπο ζωής μας. Αυτό που στην ουσία επιδιώκει

³ Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι ο Αριστοτέλης επεξήγησε την δίκαια κατανομή αγαθών μέσω της γεωμετρικής αναλογίας $\alpha/\beta = \gamma/\delta$ και εναλλάξ $\alpha/\gamma = \beta/\delta$ έτσι ώστε το όλος προς το όλον $(\alpha + \gamma) \cdot (\beta + \delta) = \alpha/\beta$ (σύνθεσις λόγου) όπου α, β πρόσωπα και γ, δ αγαθά (Καρασμάνης, 1989)

είναι μια «κοινωνία σε τάξη». Επιχειρεί, ως σύγχρονος ίσως Πλάτωνας⁴, να παρουσιάσει την δική του εκδοχή της ιδεατής κοινωνίας. Κοινωνία σε τάξη δεν σημαίνει στρατιωτικοποιημένη κοινωνία αλλά μια κοινωνία της οποίας τα μέλη ανεξαρτήτως φύλου, θρησκείας, τάξης κλπ είναι έτοιμα να αμφισβητήσουν ανά πάσα στιγμή το πώς είναι οργανωμένη η κοινωνία μέσα στην οποία ζουν, με την έννοια να μην δέχονται με απάθεια τις οποιαδήποτε μεταβολές που συμβαίνουν γύρω τους αλλά και να υπάρχει μεταξύ των μελών της κοινωνίας μια κοινή αντίληψη για τους κανόνες και τους θεσμούς που την διακατέχουν και να μην χρησιμοποιούνται κάθε φορά κατά το συμφέρον (Waldron, 1999).

Ωστόσο είναι βασικό για τα μέλη της κοινωνίας ο τρόπος με το οποίο τα βάρη και τα οφέλη μιας τέτοιου είδους συνεργασίας θα κατανέμονται. Για τον λόγο αυτό ο Rawls (1971) προχωρά στην διατύπωση δύο βασικών αρχών οι οποίες εξασφαλίζουν ότι η συνεργασία αυτή θα είναι δίκαιη για όλους τους πολίτες και είναι αυτές ακριβώς που εκφράζουν την ιδέα του Rawls για την δικαιοσύνη ως ακριβοδικία (Wenar, 2008). Για να διατυπώσει τις αρχές αυτές ο Rawls ακολούθησε μια συγκεκριμένη μεθοδολογία και έθεσε κάποιες παραδοχές έτσι ώστε να καταλήξει εν τέλει, μέσω συγκεκριμένης συλλογιστικής πορείας, στην διατύπωσή τους διαδικασία η οποία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως ένα «πείραμα σκέψης». Ο Μολύβας (2006) αναφέρει ότι *ο Rawls αναβιώνει την συμβολαιοκρατική παράδοση των Locke, Rousseau και κυρίως του Kant, που αποσκοπεί στο να περιγράψει τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να στοχαζόμαστε πάνω στη βασική δομή της κοινωνίας μας.*

Παρότι το εγχείρημα του Rawls δεν αποτέλεσε για κανένα λόγο πρωτοτυπία καθώς δανείστηκε πολλά από τα στοιχεία που χρησιμοποίησε από προγενέστερους του, το έργο του δεν έμεινε στην ιστορία σαν μια ακόμα ιστορία ουτοπίας. Αυτό που αποτέλεσε την ειδοποιό διαφορά είναι η προσπάθεια συσχετισμού, όσο αυτό είναι δυνατόν, της κοινωνικής δικαιοσύνης με την οικονομική αποτελεσματικότητα διατηρώντας ανεπηρέαστες τις βασικές ελευθερίες (Χατζής, 2004). Παρ'όλα αυτά είναι δύσκολο, ιδιαίτερα στην εποχή την οποία διανύουμε να τίθεται θέμα εφικτότητας της θεωρίας του

⁴ Η *Πολιτεία* του Πλάτωνα αποτελεί ένα έργο με αντίστοιχο σκοπό, την παρουσίαση δηλαδή της ιδεατής - ιδανικής κοινωνίας, έργο το οποίο έχει απασχολήσει και έχει επηρεάσει όλους τους σύγχρονους πολιτικούς φιλοσόφους (Χατζής, 2004)

Rawls. Σε μια εποχή απόλυτης κυριαρχίας του άναρχου καπιταλισμού μέσω της εφαρμογής των φιλελεύθερων αρχών στην οικονομία είναι δύσκολο να διασφαλιστεί η εφικτότητα μιας θεωρίας που δομήθηκε υπό τελείως άλλες συνθήκες χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αναιρείται η ουσία και η σημασία της θεωρίας αυτής.

Ο Rawls (1971) έθεσε ως παραδοχή ότι υπεύθυνοι για την διατύπωση των αρχών είναι ιδιοτελή, ορθολογικά άτομα τα οποία καλύπτονται όπως χαρακτηριστικά αναφέρει από το πέπλο της άγνοιας (*self – interested rational persons standing in the Veil of Ignorance*). Αυτό σημαίνει ότι τα άτομα αυτά από την φύση τους παρακινούνται να επιλέγουν, με επίγνωση, οτιδήποτε τους ωφελεί ατομικά. Όσον αφορά το πέπλο της άγνοιας με αυτό ο Rawls εννοεί ότι κανένα από τα μέλη δεν γνωρίζει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του όπως το φύλο, τη φυλή, την γενιά, κάποια φυσικά τους μειονεκτήματα, την κοινωνική τάξη των γονιών τους κ.ο.κ. *Οι άνθρωποι νοούνται ως πρόσωπα τα οποία χαρακτηρίζονται από αίσθημα δικαιοσύνης και ικανότητα να διαμορφώνουν αντιλήψεις περί αγαθού (Μολύβας, 2006)*⁵.

Θεωρεί ότι τα άτομα αυτά μέσω του διαλόγου και της διαβούλευσης υπό τις συνθήκες αυτές του «κοινωνικού κενού», θα επιλέξουν τις αρχές της πολιτικής ελευθερίας και της ανοχής ως τρόπο να προωθήσουν τα δικά τους συμφέροντα, για τον απλούστατο λόγο ότι δεν θα ξέρουν αν και κατά πόσο θα αποτελούν κομμάτι κάποιας πλειοψηφίας ή μέρος μιας ευάλωτης μειονότητας Σε αντίθετη περίπτωση είναι σχεδόν βέβαιο ότι το αποτέλεσμα δεν θα ήταν το επιθυμητό. Όσο ορθολογικό και να είναι ένα άτομο είναι αδύνατον να μην επηρεαστεί από τυχόν συμφέροντα, ιδεολογίες κλπ. Για τον λόγο αυτό έχει επιλεγεί τα άτομα να μην ξέρουν τίποτα από αυτά που ενδεχομένως να τους επηρεάσουν (Χατζής, 2004).

Στην πραγματικότητα, το πέπλο της άγνοιας στερεί από τα μέρη, σύμφωνα με τον Rawls, όλα τα δεδομένα για τους πολίτες που είναι άσχετα με την επιλογή των αρχών της δικαιοσύνης. Υπάρχουν όμως και κάποιες «αρχές» οι οποίες θεωρούνται γνωστές όπως παραδείγματος χάριν δεδομένα κοινής λογικής, γενικά συμπεράσματα της

⁵ Αυτό δεν σημαίνει ότι τα άτομα αυτά έχουν ήδη διαμορφωμένη αντίληψη περί δικαιοσύνης αλλά είναι διατεθειμένα να συμφωνήσουν σε κοινούς κανόνες δικαίου με τους οποίους θα διευθύνουν τις οποιεσδήποτε διαφωνίες τους (Μολύβας, 2006)

επιστήμης και γενικά δεδομένα της κοινωνικής ζωής όπως π.χ η διαφορετικότητα κάθε ατόμου μέσα στην κοινωνία (Wenar, 2008).

Πίσω από το πέπλο κυριαρχεί το αίσθημα του φόβου και της αβεβαιότητας. Το αίσθημα αυτό, σύμφωνα με τον Rawls θα οδηγήσει τα άτομα να θέσουν ως προτεραιότητα να αποφύγουν να βρεθούν στην χειρότερη κατάσταση παρά να προσπαθήσουν να βρεθούν σε μια καλύτερη και πιο ευνοική κατάσταση. Το αίσθημα αυτό του φόβου κάνει λοιπόν τα άτομα να μην είναι αδιάφορα προς τον επικείμενο κίνδυνο να βρεθούν στην χειρότερη θέση. Με βάση αυτό το συμπέρασμα ο Rawls θεωρεί ότι τα περισσότερα άτομα, φοβούμενα για τη δική τους μελλοντική θέση, θα επιλέξουν να εξασφαλίσουν ένα σίγουρο επίπεδο ευημερίας για αυτούς που θα είναι περισσότερο άτυχοι⁶.

Ο Rawls επιφορτίζει τα άτομα αυτά που προαναφέρθηκαν να διαλέξουν και να διατυπώσουν τις βασικές αρχές που θα πρέπει να κυβερνούν τον πραγματικό κόσμο. Θεωρεί στο σημείο αυτό ο Rawls ότι έχοντας δομήσει μια δίκαια διαδικασία/ μεθοδολογία οι αρχές που θα επιλεγούν μέσω αυτής θα είναι εξίσου δίκαιες.

Οι δύο αρχές στις οποίες καταλήγει είναι οι εξής:

- *Πρώτη αρχή*⁷: Κάθε πρόσωπο πρέπει να έχει ίσο δικαίωμα στο πιο εκτενές συνολικό σύστημα ίσων βασικών ελευθεριών που είναι συμβατό με ένα παρόμοιο σύστημα ελευθερίας για όλους.
- *Δεύτερη αρχή*⁸ (*Η αρχή της διαφοράς*): Κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες πρέπει να διαρρυθμίζονται με τέτοιο τρόπο έτσι ώστε και οι δύο (α) να αποβαίνουν προς το μεγαλύτερο όφελος των λιγότερο ευνοημένων [...] και (β) να συνδέονται με αξιώματα και θέσεις ανοικτές σε όλους, υπό όρους ακριβοδίκαιης ισότητας ευκαιριών.

⁶ Κριτήριο maximin (Rawls, 1971)

⁷ *First Principle*: Each person is to have an equal right to the most extensive total system of equal basic liberties compatible with a similar system of liberty for all (Rawls, 1971)

⁸ *Second Principle*: Social and economic inequalities are to be arranged so that they are both: (a) to the greatest benefit of the least advantaged, consistent with the just savings principle and (b) attached to offices and positions open to all under conditions of fair equality of opportunity (Rawls, 1971)

Όσον αφορά την πρώτη αρχή οι βασικές ελευθερίες που αναφέρονται περιλαμβάνουν την πολιτική ελευθερία, την ελευθερία του λόγου και του συνέρχεσθαι, την ελευθερία συνείδησης, το δικαίωμα να κατέχει κανείς ατομική ιδιοκτησία και το κράτος δικαίου γενικότερα (Bix, 2004). Η αρχή αυτή εκχωρεί αυτά τα δικαιώματα και τις ελευθερίες σε όλους τους πολίτες ισότιμα.

Βασικό χαρακτηριστικό της πρώτης αρχής είναι ότι έρχεται σε άμεση προτεραιότητα έναντι τη δεύτερης αρχής. Αυτό σημαίνει ότι η ισότητα στην ελευθερία δεν πρέπει να θυσιάζεται ή να ανταλλάσσεται για περισσότερο πλούτο ή για μεγαλύτερη ισότητα πόρων. Δεν θα πρέπει, σύμφωνα με τον Rawls, κανένας να θέτει σε κίνδυνο την ελευθερία του (Wenar, 2008). Για τον Rawls, όλα τα σημαντικά κοινωνικά αγαθά (ελευθερία, ευκαιρίες, εισόδημα, πλούτος, αυτοσεβασμός κ.λπ.) πρέπει να διανεμηθούν ισομερώς, εκτός αν η άνιση διανομή τους ωφελεί τελικά τον αδικήμενο της διανομής.

Η δεύτερη αρχή της δικαιοσύνης του Rawls έχει δύο μέρη. Το πρώτο μέρος αφορά την σχέση ευκαιριών και ταλέντων. Συγκεκριμένα ο Rawls αναφέρει ότι η οικονομική κατάσταση κάποιου δεν πρέπει να σχετίζεται με τον τρόπο με τον οποίο κάποιος εκμεταλλεύεται ένα ταλέντο ή ένα προσόν του αλλά αντιθέτως όλοι όσοι διαθέτουν παρόμοια ταλέντα θα πρέπει αντίστοιχα να έχουν και παρόμοιες ευκαιρίες ανεξαρτήτου οικονομικής θέσης⁹. Δεδομένου ότι η κοινωνική – οικονομική τάξη είναι ένα ηθικά αυθαίρετο γεγονός για τους πολίτες, η δικαιοσύνη δεν θα πρέπει να αφήνει ελεύθερο χώρο έτσι ώστε να μετατρέπεται η τάξη του καθενός σε ρυθμιστή των πάσης φύσης ευκαιριών του (εκπαιδευτικές, εργασιακές κλπ) (Wenar, 2008).

Το δεύτερο μέρος της δεύτερης αρχής αφορά την αρχή της διαφοράς. Η αρχή αυτή απαιτεί η λειτουργία των κοινωνικών θεσμών να γίνεται με τρόπο τέτοιο, ώστε να εξασφαλίζεται ότι οι τυχόν οικονομικές ανισότητες που παρουσιάζονται να μην επηρεάζουν αυτούς που βρίσκονται στην χειρότερη θέση αλλά αντιθέτως να λειτουργούν προς όφελός τους. Αυτό θα επιτευχθεί χρησιμοποιώντας την υπεραξία που δημιουργείται από τα προνόμια των ευνοημένων για να καλυφθούν τα κενά των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων. Οι περισσότερο ευνοημένοι είναι ελεύθεροι

⁹ Σε όλα τα πεδία της κοινωνίας οφείλουν να υπάρχουν σε γενικές γραμμές οι ίδιες προοπτικές πολιτισμού και επιτευγμάτων για όσους έχουν παρόμοια κίνητρα και προσόντα (Rawls, 1971)

προφανώς να χρησιμοποιήσουν τα ταλέντα τους και τα φυσικά τους χαρακτηριστικά με σκοπό να βελτιώσουν την θέση τους με την προϋπόθεση όμως ότι ταυτόχρονα θα συμβάλλουν και στην βελτίωση της θέσης των λιγότερο ευνοημένων. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Rawls, *σε μια τέτοιου είδους δικαιοσύνη οι άνθρωποι συμφωνούν να μοιράζονται ο ένας τη μοίρα του άλλου.*

Ο Daniels (2003) αναφέρει σχετικά με την δεύτερη αρχή του Rawls ότι στην ουσία προσπαθεί να αμβλύνει τις αρνητικές συνέπειες και τις ανισότητες που προκαλεί η αυθαίρετη κατανομή των φυσικών χαρισμάτων (αστάθμητοι κοινωνικοί και βιολογικοί παράγοντες) καθώς όπως είναι λογικό όσοι διαθέτουν τα περισσότερα από αυτά τα φυσικά χαρίσματα αυτόματα έχουν και τις περισσότερες πιθανότητες να βρεθούν στην ομάδα των περισσότερο ευνοημένων.

1.3 ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ RAWLS

Όπως είναι λογικό η θεωρία που ανέπτυξε ο Rawls άνοιξε ένα νέο πλαίσιο διαλόγου για την κοινωνική δικαιοσύνη. Στο πλαίσιο αυτό αναπτύχθηκε μια ωφέλιμη και επικριδομητική επιστημονική κριτική η οποία τροφοδοτεί ακόμα και σήμερα τις συζητήσεις που αφορούν το ευαίσθητο κομμάτι της δικαιοσύνης. Η κριτική αυτή πέρα από την τροφοδότηση του επιστημονικού διαλόγου έδωσε έναυσμα και στον ίδιο τον Rawls να διορθώσει και να βελτιώσει ίσως σε κάποια σημεία την θεωρία του.

Ένα κομμάτι το οποίο αποτέλεσε αντικείμενο έντονης κριτικής είναι η μεθοδολογία που ακολούθησε ο Rawls, το πείραμα σκέψης όπως αναφέρεται, το οποίο τον οδήγησε στην διατύπωση των αρχών. Οι περισσότερες από τις κριτικές αυτές προέρχονται από το λεγόμενο ρεύμα του *κοινοτισμού* το οποίο έρχεται σε διάσταση με αυτό του φιλελευθερισμού που εκπροσωπεί ο Rawls. Σε γενικές γραμμές η μεγάλη διάσταση μεταξύ των δύο ρευμάτων εντοπίζεται στο ζήτημα της ουδετερότητας. Οι κοινοτιστές σε αντίθεση με τους φιλελεύθερους θεωρούν ότι οι κοινωνικές διαδικασίες αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι του ατόμου και δεν μπορούν να αποκολληθούν από αυτό. Ο κάθε ένας μας δηλαδή διαμορφώνεται μέσα από τις κοινωνικές συνθήκες μέσα από τις οποίες ζει.

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Sandel (1998) το άτομο θα πρέπει να είναι δεσμευμένο ως προς τις κοινωνικές συνθήκες μέσα από τις οποίες έχει γαλουχηθεί. Για τον λόγο αυτό ο Sandel και άλλοι κοινοτιστές ασκούν έντονη κριτική στον Rawls και

κυρίως στην επιλογή του να χρησιμοποιήσει το περίφημο πέπλο άγνοιας καθώς τα άτομα όντας δεσμευμένα δεν μπορούν να αποστασιοποιηθούν από αυτά το οποίο τον έχουν διαμορφώσει και να τα κρίνει. Ο Sandel (1998) χαρακτηρίζει το πέπλο άγνοιας ως ένα περίπλοκο είδος αμνησίας και θεωρεί ότι τα άτομα τα οποία καλύπτονται από αυτό στερούνται στην ουσία του κοινωνικού τους αποτυπώματος. Στην ουσία δεν μπορούν να θεωρηθούν ως άτομα και η έλλειψη αυτή της κοινωνικής εμπειρίας δεν τα καθιστά κατάλληλα έτσι ώστε να φέρουν σε πέρας την αποστολή που τους έχει αναθέσει ο Rawls.

Ο Schaefer (1979) χαρακτηριστικά αναφέρει ότι τα άτομα που περιγράφει ο Rawls είναι εξωπραγματικά, χωρίς σκοπό και δεν είναι τίποτα άλλο παρά ανώνυμοι άψυχοι αλγόριθμοι. Την ίδια άποψη για την μέθοδο αυτή έχει και ο Taylor (1991) ο οποίος θεωρεί ότι τα άτομα που περιγράφει ο Rawls είναι άτομα αποκομμένα και απομακρυσμένα από τους κοινωνικούς θεσμούς και για τον λόγο αυτό το πείραμα σκέψης του Rawls θα παραμείνει πείραμα καθώς ο καθένας μας αποτελεί ένα κοινωνικό δημιούργημα.

Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και ο Walzer (1983) ο οποίος διαφωνεί με την επιλογή του Rawls και θεωρεί ότι όλα τα κοινωνικά αγαθά δημιουργούνται κάτω από καθορισμένες συνθήκες οι οποίες ορίζονται και οριοθετούνται από τις διάφορες κοινότητες και με την κοινωνική σημασία που τους επισυνάπτεται. Οι απαιτήσεις της δικαιοσύνης δίνονται μέσω της καλύτερης ερμηνείας των κοινωνικών αυτών νοημάτων τα οποία μπορούν ανά περίπτωση να διαφέρουν και δεν μπορούν να ακολουθήσουν για κανέναν λόγο μια ουδέτερη προκαθορισμένη νόρμα.

Εξετάζοντας τις απόψεις αυτές είναι φανερό ότι βασική επιρροή του ρεύματος του κοινοτισμού αποτελεί η αριστοτελική θεωρία. Ο άνθρωπος είναι από την φύση του ον κοινωνικό¹⁰ αναφέρει ο Αριστοτέλης στα Πολιτικά εννοώντας ότι άνθρωπος πρέπει να δρα στο πλαίσιο μιας κοινωνικά οργανωμένης κοινωνίας. Έτσι μια ατομιστική ερμηνεία του ατόμου μπορεί εύκολα να υπονομεύσει την φιλελεύθερη κοινωνία διότι αποτυγχάνει να κατανοήσει την έκταση στην οποία ο φιλελευθερισμός προϋποθέτει ένα πλαίσιο στο οποίο τα άτομα είναι μέλη, και κατά συνέπεια δεσμευμένα σε μια κοινωνία

¹⁰ Φύσει μὲν ἐστὶν ἄνθρωπος ζῶον πολιτικόν.

η οποία προωθεί συγκεκριμένες αξίες αλλά και την ατομική διαφορετικότητα (Taylor, 1985).

Πολλοί εξέλαβαν το βιβλίο του Rawls *The Law of people* (1999) ως απάντηση στην κριτική των κοινοτιστών. Μέσα από αυτό το βιβλίο αυτό ο Rawls επιχείρησε να διευρύνει το πεδίο εφαρμογής της θεωρίας του από τον δυτικό κόσμο στον οποίο αρχικά στόχευε σε ένα πιο διαπολιτισμικό επίπεδο. Η μετάβαση αυτή ονομάστηκε *πολιτικός φιλελευθερισμός* και έχει να κάνει με την σύγκλιση των κοινωνικών αξιών και των αρχών της δικαιοσύνης ατόμων με διαφορετικές πολιτισμικές καταβολές. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει *οι άνθρωποι μπορούν να διαφέρουν ως ιδιώτες αλλά μπορούν να συμφωνούν ως πολίτες*. Είναι σημαντικό για τον Rawls ο σεβασμός και η ανεκτικότητα απέναντι σε κάτι διαφορετικό καθώς με τον τρόπο αυτό εξασφαλίζεται η θέση του σε μια κοινωνία αντίθετα με την άποψη των κοινοτιστών όπως αναφέρει που «απαιτούν» την επιβολή της άποψής τους (Μολύβας, 2006).

Ηχηρή απάντηση στην θεωρία δικαιοσύνης του Rawls αποτελεί και το έργο ενός εξίσου σημαντικού φιλόσοφου του Robert Nozick. Με το έργο του *Anarchy, State and Utopia* (1974) ασκεί έντονη κριτική σε πολλά σημεία με τα οποία διαφοροποιείται. Το βασικότερο σημείο με το οποίο διαφωνεί ο Nozick είναι η διατύπωση των δύο βασικών αρχών του Rawls καθώς ο ίδιος θεωρεί ότι οι αρχές αυτές είναι αντικρουόμενες μεταξύ τους και μέσω της κριτικής του δίνει έμφαση στο κομμάτι της (ανα)διανομής ενώ έντονη κριτική ασκεί επίσης και στην θεώρηση των φυσικών ταλέντων και χαρισμάτων ως κοινή περιουσία όλων (κοινό κεφάλαιο).

Ο Nozick ισχυρίζεται ότι το να χαρακτηρίζεις τα φυσικά ταλέντα και χαρίσματα ως κοινό αγαθό στην ουσία στερείς από κάποιον το δικαίωμα να διαφοροποιηθεί χρησιμοποιώντας τα και ότι επίσης κάποιος ευημερούν έναντι άλλων. Ο Rawls διαφοροποιήθηκε εντελώς από την θέση αυτή την οποία του καταλόγησε ο Nozick απαντώντας ότι ως κοινό κεφάλαιο δεν αποτελούν αυτά κάθε αυτά τα χαρίσματα αλλά ο τρόπος με τον οποίο κατανέμονται σε μια κοινωνία και κατά συνέπεια στους ανθρώπους της οδηγώντας στην αλληλοσυμπλήρωσή τους.

Ένα βασικό συμπέρασμα το οποίο προκύπτει από την επιστημονική αυτή «διαμάχη» είναι το ερώτημα το οποίο θέτει ο Nozick γιατί να αναζητούμε έναν τρόπο διανομής των αγαθών όταν αυτά είναι ήδη διανεμημένα.

Το κράτος πρέπει να αναδιανείμει και όχι να διανείμει καθώς τα αγαθά που κατέχουμε ή θέλουμε να κατέχουμε δεν μοιράζονται από το κράτος σε κάποια δεδομένη στιγμή αλλά έχουν αποκτηθεί (Bix, 2004). Με βάση αυτό το ερώτημα ο Nozick δομεί την δική του θεωρία δικαιοσύνης έχοντας ως βασικό πυλώνα την ατομική ιδιοκτησία¹¹ -ατομικά αγαθά- την οποία θεωρεί τον ακρογωνιαίο λίθο για τους θεσμούς μιας ελεύθερης κοινωνίας. Μέσα από την ανάλυσή του καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η ύπαρξη της δικαιοσύνης προϋποθέτει τρία βασικά σημεία. Τα τρία σημεία αυτά είναι τα εξής:

- Δικαιοσύνη στην απόκτηση (πώς αποκτά κάποιος για πρώτη φορά τα δικαιώματα μιας ιδιοκτησίας)
- Δικαιοσύνη στην συναλλαγή (πώς μεταφέρεται σε κάποιον το δικαίωμα μιας ιδιοκτησίας από κάποιον άλλον)
- Διόρθωση της αδικίας (με ποιόν τρόπο μεταφέρεται κάτι στον νόμιμο ιδιοκτήτη του)

Δεύτερο επιχείρημα του Nozick σχετικά με τις αρχές του Rawls είναι η αδυναμία εφαρμογής του οποιοδήποτε αναδιανεμητικού σχεδίου με βασικότερο εμπόδιο τις εκούσιες επιλογές των ανθρώπων. Προσθέτοντας σε αυτές τις ατομικές επιλογές και τις συναλλαγές που έχουν να κάνουν με δώρα και κληρονομίες η δυσκολία της εφαρμογής ενός αναδιανεμητικού δίκαιου συστήματος γίνεται ακόμα μεγαλύτερη ίσως και αδύνατη.

Ο Nozick χρησιμοποιεί ένα πολύ επιτυχημένο παράδειγμα για να υποστηρίξει την άποψή του σχετικά με τις εκούσιες επιλογές των ατόμων. Ο Nozick αναφέρει την περίπτωση όπου χιλιάδες άτομα θα αποφασίσουν να παρακολουθήσουν έναν αγώνα μπάσκετ με σκοπό να θαυμάσουν έναν μεγάλο παίκτη και μέσα σε ένα βράδυ θα τον έχουν μετατρέψει σε εκατομμυριούχο. Μια τέτοιου είδους διανομή του εισοδήματος είναι απαγορευμένη για το κράτος του Rawls δεν παύει όμως να αποτελεί και συνειδητή επιλογή των ατόμων.

Οι εναλλακτικές λύσεις τις οποίες προτείνει ο Nozick για την διευκόλυνση της εφαρμογής ενός τέτοιου είδους αναδιανεμητικού σχεδίου είναι είτε η απαγόρευση όλων

¹¹ *Justice on holdings* (Nozick, 1974)

των εκούσιων, ανεξάρτητων ατομικών πράξεων που σχετίζονται με την περιουσιακή τους κατάσταση είτε η συνεχής και υψηλή φορολόγηση η οποία θα έχει ως βασικό σκοπό την αναδιανομή των αγαθών. Και οι δύο αυτές εναλλακτικές όπως αναφέρει ο Nozick θα είναι δυσάρεστες και για αυτόν που θα τις επιβάλει αλλά και για αυτούς που θα τις υποστούν.

Η βίαιη, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, φορολόγηση των πλουσίων με σκοπό την άμβλυνση των οικονομικών κυρίως ανισοτήτων αποτελεί αναπόσπαστη παραβίαση μιας βασικής ελευθερίας των πλουσίων. Οι κυβερνήσεις αναφέρει δεν μπορούν να παίζουν τον ρόλο του Ρομπέν των Δασών κλέβοντας από τους πλούσιους για να δίνουν στους φτωχούς. Στην παραβίαση της ελευθερίας των πλουσίων έγκειται για τον Nozick η αντίθεση μεταξύ των δύο αρχών του Rawls (Lacewing, 2010)

Μέσα από την ανάλυση του Nozick προκύπτει ότι η κοινωνία/κράτος δεν έχει κανένα δικαίωμα να αναδιανέμει αγαθά με στόχο ένα ασαφές γενικότερο όφελος, παραβιάζοντας τις αξιώσεις των ανθρώπων επί των πραγμάτων που κατέχουν δίκαια. Ωστόσο, η κοινωνία έχει πράγματι το δικαίωμα να αναδιανέμει αγαθά για να διορθώνει κάποια προηγούμενη αδικία σχετική με την κατοχή τους.

Σημαντική είναι και η κριτική που ασκεί ο Wolin (1996) στην θεωρία του Rawls. Για τον Wolin είναι σημαντική έλλειψη η παράβλεψη ιδιαίτερα σημαντικών εκφάνσεων της κοινωνίας όπως είναι οι ταξικές ανισότητες και οι συγκρούσεις που αυτές δημιουργούν αμφισβητώντας με τον τρόπο αυτό την εφικτότητα της εφαρμογής της θεωρίας και στο ότι αυτή θα μπορέσει να δώσει απαντήσεις στα προβλήματα των σύγχρονων κοινωνιών.

Όσον αφορά τις ανισότητες ο Rawls έχει δώσει ιδιαίτερο βάρος μέσω της διατύπωσης της δεύτερης αρχής καθώς, δεδομένης της εμφάνισής τους, θεωρούνται θεμιτές όσο αυτές λειτουργούν σε όφελος των λιγότερο ευνοημένων. Ο Wolin (2004) χαρακτηρίζει την διαδικασία αυτή ως μια «διαρκή φιλανθρωπία» καθώς λιγότερο ευνοημένοι επιβιώνουν λόγω ενός μηχανισμού αναδιανομής και όχι λόγω κάποιας προσπάθειας που καταβάλουν για να βελτιώσουν την θέση τους. Με τον τρόπο αυτό δεν καταπολεμούνται οι όποιες ανισότητες αλλά παραμένουν. Στο σημείο αυτό γίνεται πάλι αναφορά στο θέμα της εφικτότητας καθώς ο Wolin ισχυρίζεται ότι για να λειτουργήσει ο αναδιανεμητικός μηχανισμός από τους ευνοημένους στους λιγότερους ευνοημένους

πρέπει να υπάρχει η κατάλληλη κουλτούρα την ύπαρξη της οποίας η έντονα καπιταλιστική κοινωνία στην οποία ζούμε δεν ευνοεί.

Η ύπαρξη της κουλτούρα αυτής στην οποία αναφέρεται ο Wolin (2004) δεν υπονομεύεται μόνο από τις κοινωνικές συνθήκες της σύγχρονης κοινωνίας αλλά σύμφωνα με τον ίδιο υπονομεύεται και από την ίδια την θεωρία του Rawls μέσα από τις παραδοχές τις οποίες κάνει. Είναι αδύνατον να αναπτυχθεί μια τέτοιου είδους πολιτική κουλτούρα σε συνθήκες ενός θεωρητικού πλαισίου το οποίο αγνοεί την ύπαρξη κοινωνικών τάξεων, συγκρούσεων και συμφερόντων. Δίνεται μεγάλη έμφαση στο κράτος και τους θεσμούς ενώ αγνοείται ο βασικότερος ρυθμιστής τους που είναι η λαϊκή συμμετοχή και κατ' επέκταση το δημοκρατικό πολίτευμα. Επικαλείται στην ουσία ο Wolin την διαλεκτική σχέση δημοκρατίας και δικαίου η οποία αναλύθηκε και παραπάνω και κατηγορεί τον Rawls ότι δεν δίνει την πρέπουσα σημασία στην σχέση αυτή αλλά δίνει περισσότερη έμφαση στην διασφάλιση της ατομικής ελευθερίας.

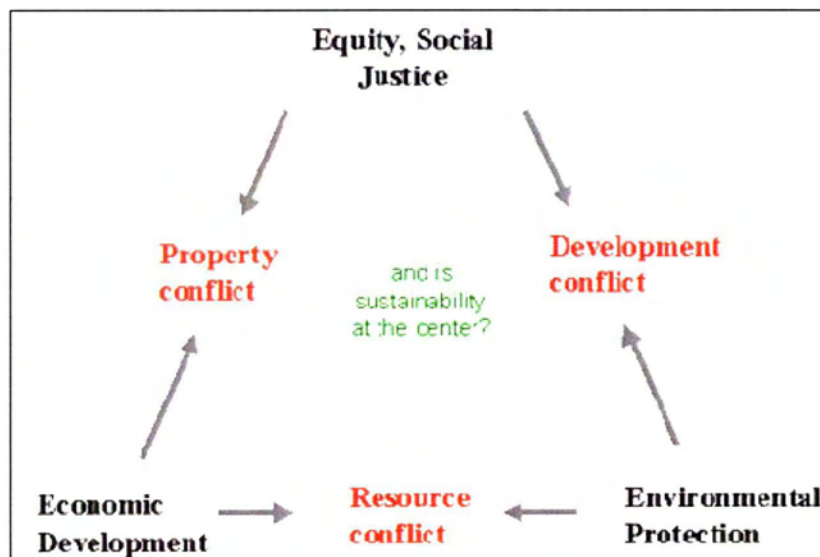
Ο βασικότερος λόγος της συγκεκριμένης διαφωνίας είναι κυρίως η διαφορετική αντίληψη για την έννοια της δημοκρατίας. Ο Wolin (2004) αντιλαμβάνεται την δημοκρατία ως κάτι μη στατικό, το οποίο διαμορφώνεται σε σχέση πάντα με τις αποφασίες της πλειοψηφίας των πολιτών οι οποίες με την σειρά τους διαμορφώνονται από τις τρέχουσες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες. Αντίθετα ο Rawls θεωρεί ότι η δημοκρατία απαρτίζεται από συγκεκριμένα χαρακτηριστικά/ αρχές τα οποία δεν αλλάζουν. Τα συγκεκριμένα αυτά χαρακτηριστικά προσπαθεί να τα διασφαλίσει μέσω των αρχών που έχει διατυπώσει στην θεωρία δικαιοσύνης (βασικές ελευθερίες και ισότητα ως προς τις βασικές ευκαιρίες και αγαθά).

Τέλος αξίζει να αναφερθεί ότι ένα μέρος της κριτικής που ασκήθηκε στην θεωρία δικαιοσύνης του Rawls χαρακτηρίζει ως βασική αδυναμία της την ίδια την ουσία της. Κάποιοι θέτουν το ερώτημα: γιατί να θεωρείται δίκαιο αυτό που προκύπτει από δίκαιες συνθήκες και όχι αυτό που καταλήγει σε δίκαια αποτελέσματα; (Χατζής, 2002). ενώ άλλοι όπως ο Harvey (1973) θεωρούν ότι και οι συνθήκες παραγωγής δικαίου αλλά προφανώς και τα αποτελέσματα θα πρέπει να θεωρούνται δίκαια, άποψη η οποία θα αναλυθεί στο επόμενο κεφάλαιο.

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΠΟΛΗ

2.1 ΑΣΤΙΚΗ ΒΙΩΣΙΜΟΤΗΤΑ

Η κοινωνική δικαιοσύνη και η ισότητα αποτελούν έναν από τους τρεις βασικούς πυλώνες της λεγόμενης βιώσιμης ανάπτυξης μαζί με την οικονομική ανάπτυξη και την περιβαλλοντική προστασία. Όπως αναφέρει και ο Elkin (1991) η βιώσιμη ανάπτυξη δεν αρκείται μόνο σε μια στείρα προστασία του περιβάλλοντος αλλά έχει και άλλες εξίσου σημαντικές πτυχές όπως είναι η ανάγκη για ισότητα. Την ισότητα αυτή την διακρίνει σε δύο επιμέρους κατηγορίες την ενδο – γενεακή και την έξω – γενεακή ισότητα. Η πρώτη κατηγορία αφορά την ίση και δίκαιη κατανομή των βασικών αγαθών λαμβάνοντας υπόψη τις λιγότερο ευνοημένες κοινωνικές ομάδες ενώ η δεύτερη κατηγορία αφορά την διασφάλιση της επάρκειας των πόρων και των βασικών αγαθών και για τις επόμενες γενιές. Οι τρεις αυτοί πυλώνες θα πρέπει να βρίσκονται σε ισορροπία και να μην επικαλύπτει ο ένας τον άλλον. Στο παρακάτω σχήμα βλέπουμε το τρίγωνο των στόχων της βιώσιμης ανάπτυξης. Μεταξύ τους οι στόχοι αυτοί δημιουργούν συγκρουσιακές σχέσεις οι οποίες στο πλαίσιο της βιώσιμης ανάπτυξης θα πρέπει να επιλυθούν. Ο σχεδιαστής λοιπόν οφείλει να συμβιβάσει όχι δύο, αλλά τουλάχιστον τρία αντικρουόμενα συμφέροντα: την ανάπτυξη της οικονομίας, την δίκαια διανομή των προϊόντων αυτής της ανάπτυξης, και την προσπάθεια να γίνει η διαδικασία αυτή χωρίς να υποβαθμίζεται το περιβάλλον (Campbell, 1996).

(Campbell, 1996)

Η ανάγκη για κοινωνική δικαιοσύνη και ισότητα είναι ακόμα πιο επιτακτική στις πόλεις οι οποίες ήδη από την βιομηχανική επανάσταση και μετά αποτέλεσαν πόλο έλξης για μεγάλο αριθμό ατόμων με αποτέλεσμα η απότομη αυτή συγκέντρωση μεγάλου ποσοστού του πληθυσμού στα μεγάλα αστικά κέντρα να επιφέρει μεγάλες κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις οι οποίες υπονομεύουν την ομαλή λειτουργία της κοινωνίας αλλά και την ταυτόχρονη υποβάθμιση της υπαίθρου. Οι πόλεις ως ανθρώπινα δημιουργήματα αποτελούν στην ουσία τον καθρέφτη των ατόμων που την απαρτίζουν και των κοινωνικών σχέσεων που δημιουργούν τα άτομα αυτά μεταξύ τους (Sachs-Jeantet, 1994).

Ένας από τους βασικούς στόχους μιας πόλης είναι η ομαλή συνύπαρξη των διαφορετικών αυτών κοινωνικών σχέσεων. Για τον λόγο αυτό η εξασφάλιση της κοινωνικής δικαιοσύνης είναι απαραίτητη καθώς οι κοινωνικές και πολιτισμικές διαφοροποιήσεις οι οποίες αποτυπώνονται στον αστικό χώρο ανάγουν την πόλη σε πεδίο κοινωνικών εντάσεων και συγκρούσεων (Sachs-Jeantet, 1994). Οι ανισότητες γίνονται εντονότερες εάν συνυπολογιστούν και οι επιπτώσεις της παγκόσμιας οικονομίας και της ελεύθερης αγοράς οι οποίες εγκλωβίζουν τις περιθωριοποιημένες ομάδες σε συνθήκες φτώχειας και υποβάθμισης.

Η κοινωνική δικαιοσύνη και ισότητα στην πόλη αποτελεί μία από τις αρχές της αστικής βιωσιμότητας. Όπως αναφέρεται και στην *Χάρτα των Ευρωπαϊκών Πόλεων: προς την βιωσιμότητα* (1994) «η αστική βιωσιμότητα μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω κοινωνικής δικαιοσύνης, οικονομικής και περιβαλλοντικής βιωσιμότητας». Παρόλα αυτά η διάσταση της κοινωνικής δικαιοσύνης, αν και αναφέρεται θεωρητικά ως εξίσου σημαντική παράμετρος της αστικής βιωσιμότητας, δεν της έχει δοθεί και στο ερευνητικό κομμάτι η ίδια σημασία όσο στους άλλους δύο παράγοντες (Καυκαλάς, 2004).

Σε ένα βαθμό αυτό είναι λογικό καθώς οι περιβαλλοντικοί παράμετροι είναι εύκολα προσδιοριζόμενοι και μετρήσιμοι σε σχέση με τις παράμετρους της κοινωνικής δικαιοσύνης. Το μεγαλύτερο πρόβλημα παρατηρείται στην ρηχότητα των λιγοστών μελετών για την «κοινωνική βιωσιμότητα» καθώς περιορίζονται κυρίως σε μελέτες που αφορούν την ποιότητα ζωής και όχι την πραγματική ουσία και σημασία του θέματος που είναι, όπως αναφέρθηκε, η άμβλυνση των έντονων κοινωνικοοικονομικών

αντιθέσεων της πόλης. Για να μπορέσει λοιπόν ο σύγχρονος χωρικός σχεδιασμός να ακολουθήσει τις καινούργιες ανάγκες και να αντιμετωπίσει τις νέες προκλήσεις τις οποίες αντιμετωπίζουν οι πόλεις θα πρέπει να στραφεί προς τις αρχές της αστικής βιωσιμότητας δίνοντας εξίσου έμφαση σε όλους τους τομείς που την απαρτίζουν και όχι μόνο στους πιο εύκολα διαχειρίσιμους (Wheeler, 2004).

Η Burton (2000) έχοντας εντοπίσει την έλλειψη ερευνητικού ενδιαφέροντος για την κοινωνική δικαιοσύνη στην αστική βιωσιμότητα και παίρνοντας αφορμή από την μεγάλη συζήτηση περι συσχετισμού συμπαγούς πόλης¹² και αστικής βιωσιμότητας προσπάθησε να εξετάσει το πιο ανεξερεύνητο κομμάτι της βιωσιμότητας αυτό της κοινωνικής δικαιοσύνης όπως αυτό παρουσιάζεται στο συγκεκριμένο μοντέλο αστικού σχεδιασμού. Η μελέτη αυτή αποτελεί στην ουσία μια ποσοτική έρευνα η οποία με την χρήση στατιστικών τεστ συγκρίνει συγκεκριμένους δείκτες κοινωνικής δικαιοσύνης σε διάφορες περιοχές του Ηνωμένου Βασιλείου.

Το αποτέλεσμα της μελέτης όπως αναφέρει και η ίδια δεν είναι αρκετά σαφές και για κανέναν λόγο τα αποτελέσματά της δεν μπορούν να γενικευθούν καθώς ανά περίπτωση διαφέρουν. Κάποιες μορφές της αστικής συνεκτικότητας ευνοούν την κοινωνική δικαιοσύνη ενώ κάποιες άλλες έχουν αρνητική επίδραση. Η σημασία των αποτελεσμάτων της έρευνας δεν έγκειται μόνο στην επιστημονική τους αξία αλλά και στην δυναμική τους αξιοποίηση και στην διαμόρφωση πολιτικών συμπαγούς πόλης κάτι το οποίο έχει ήδη αρχίσει να γίνεται. Οι αντιφάσεις που παρουσιάζονται στα αποτελέσματα θα πρέπει να καταπολεμηθούν για να διευκολυνθεί η ανάδειξη της κοινωνικής δικαιοσύνης ως βασικής αρχής της συμπαγούς πόλης. Αυτό που τονίζει όμως η συγγραφέας ως βασικό συμπέρασμα είναι ότι για να επιτευχθεί ο στόχος της κοινωνικής δικαιοσύνης σε μια πόλη απαιτείται η πλήρης κατανόηση του όρου και όχι απλά η ενσωμάτωσή του σε ένα χωρικό μοντέλο (Burton, 2000).

¹² Η φιλοσοφία του μοντέλου βασίζεται στις συνεκτικές αστικές δομές, τις υψηλές πυκνότητες, την μίξη των χρήσεων γης και την βιώσιμη αστική κινητικότητα δηλαδή έμφαση στο περπάτημα και το ποδήλατο (Breheny, 1997).

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι η κοινωνική δικαιοσύνη είναι ένας αναγκαίος αλλά δύσκολα διαχειρίσιμος στόχος για μια πόλη. Ένας τέτοιου είδους στόχος δεν μπορεί να μένει μόνο σε διακηρύξεις και ευχολόγια αλλά ούτε μπορεί να ερμηνευθεί και να μελετηθεί με ποσοτικά χαρακτηριστικά στοιχεία. Αυτό που απαιτείται είναι αρχικά η πλήρης κατανόηση της έννοιας, κάτι το οποίο επιτυγχάνεται μέσα από την μελέτη του θεωρητικού της πλαισίου. Η πλήρης αυτή κατανόηση έχει ως αποτέλεσμα να γίνει ουσιαστικά αντιληπτή η σημασία της ύπαρξης της κοινωνικής δικαιοσύνης στην πόλη κάτι το οποίο με την σειρά του οδηγεί στον εύκολο εντοπισμό όλων αυτών των στοιχείων που την υπονομεύουν.

2.2 ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Για τον Peter Marcuse (2010) η συσχέτιση πόλης και κοινωνικής δικαιοσύνης αποτελεί ένα αρκετά σημαντικό ζήτημα. Για τον Marcuse η κοινωνική δικαιοσύνη, δεν αποτελεί μια απλά μια έκφραση της διανεμητικής δικαιοσύνης. Πρόκειται για ένα πιο ολοκληρωμένο είδος δικαιοσύνης, στόχος του οποίου είναι μια μορφή συλλογικής ικανοποίησης και ευτυχίας. Ισορροπεί την έννοια της δίκαιης κατανομής των πόρων με την μακροπρόθεσμη ανάπτυξη και την εκπλήρωση της κοινότητας ως συνόλου. Η διαθεσιμότητα ορισμένων πόρων, υποστηρίζει, δεν πρέπει να εξαρτάται από τις κερδοσκοπικές ιδιοτροπίες μιας χρηματιστηριακής αγοράς. Ο χρόνος ζωής ενός κοινωνικά δίκαιου συστήματος θα πρέπει να είναι πολύ μεγαλύτερος από εκείνο των κερδοσκοπικών αγορών. Τα οφέλη από τον σχεδιασμό μιας κοινωνικά δίκαιης στρατηγικής είναι δεσμευμένα να επιβιώσουν σε οποιοσδήποτε ανωμαλίες της αγοράς που μπορεί να προκύψουν.

Συνδέοντας την κοινωνική δικαιοσύνη με την πόλη θα πρέπει να έχουμε μια πόλη κοινωνικά δίκαιη η οποία θα περιλαμβάνει όλους τους βασικούς παράγοντες της πολιτικής διαδικασίας. Η συμμετοχή αυτή επεκτείνεται πέρα από την απλή ικανοποίηση των επιταγών ενός κοινωνικού συμβολαίου. Είναι ένα σύστημα στο οποίο οι πολίτες συμμετέχουν ενεργά στην πολιτική διαδικασία και τις κυβερνήσεις, με τα αποτελέσματά της να φτάνουν σε όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη με έναν ανοικτό και διαφανή τρόπο. Η διαχείριση των συλλογικών πόρων θα πρέπει να περιλαμβάνει τους μεμονωμένους πολίτες, τις κοινωνικές ομάδες, τα μέσα ενημέρωσης και άλλους πολιτικούς παράγοντες. Ο Marcuse (2010), αναφέρει ρητά ότι θα πρέπει να είναι

βασικός στόχος όλων των πολιτικών συστημάτων να εξοστρακίσουν οποιονδήποτε βρίσκεται ενάντια σε μια κοινωνικά δίκαια διαδικασία.

Το θέμα της κοινωνικής δικαιοσύνης στην πόλη επίσης ανέλυσε διεξοδικά στο βιβλίο - σταθμό στην κριτική γεωγραφική σκέψη αλλά και την ριζοσπαστική γεωγραφία *Social Justice and the City* (1973) ο βασικός εκφραστής της David Harvey. Καθ' όλη την διάρκεια της καριέρας του ο Harvey όρισε και επανακαθόρισε την σχέση ανάμεσα στην πολιτική, τον καπιταλισμό και τις κοινωνικές εκφάνσεις της γεωγραφικής θεωρίας. Ανέλυσε βασικά ζητήματα αστικού σχεδιασμού και πολιτικής όπως είναι ο προσδιορισμός περιοχών εργασίας και κατοικίας, η ζωνοποίηση, η φτώχεια κλπ. αναζητώντας σε κάθε περίπτωση την σχέση μεταξύ κοινωνικής δικαιοσύνης και χώρου.

Ο Harvey (1973) προσεγγίζει την ιδέα της κοινωνικής δικαιοσύνης στην πόλη θεωρώντας ως δεδομένο ότι υπάρχει κάτι εγγενώς λανθασμένο με το πώς είναι οι πόλεις σήμερα είτε αυτό έγκειται στον σχεδιασμό είτε στην ιστορία και χρησιμοποιεί μια κριτική προσέγγιση (η οποία μπορεί να χαρακτηριστεί ως ιδιαίτερα επικριτική προς τον καπιταλισμό) προκειμένου να αξιολογήσει μια σειρά από μελέτες περίπτωσης. Ήταν από τους πρώτους που κατάφεραν να εξετάσουν την κρυμμένη μέχρι τότε χωρική διάσταση των γεωγραφιών της αδικίας και των ανισοτήτων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί και η χρήση του όρου της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης (environmental justice), όρος για τον οποίο δεν υπήρχε μέχρι εκείνο το σημείο εκτεταμένη ανάλυση κάνοντας έτσι την αρχή για μια γεωγραφική προσέγγιση του όρου της δικαιοσύνης.

Εκτός από τον όρο αυτό ο Harvey χρησιμοποιεί και τον όρο territorial justice ο οποίος θα μπορούσε να μεταφραστεί ως εδαφική δικαιοσύνη.. Ο όρος territorial justice δεν χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Harvey αλλά από έναν Ουαλό πολεοδόμο τον Bleddyn Davies ο οποίος στο βιβλίο του *Social needs and Resources in Local Services* (1968). Μέσα από το βιβλίο αυτό ο Davies ανέδειξε την έννοια της εδαφικής δικαιοσύνης ως βασική επιδίωξη για τους σχεδιαστές και τους πολεοδόμους αλλά και της εκάστοτε πολιτικής εξουσίας. Αντικείμενο της επιδίωξης αυτής είναι η κατανομή των δημοσίων υπηρεσιών και των σχετικών κρατικών επενδύσεων σε διαφορετικές εδαφικές ενότητες να μην αντανακλά μόνο το μέγεθος του πληθυσμού, αλλά να ανταποκρίνεται στις πραγματικές κοινωνικές του ανάγκες. Μέσα από το έργο του ο

Harvey επέκτεινε τον όρο της εδαφικής δικαιοσύνης και ορίζεται ως *η αναζήτηση μιας πιο δίκαιας διανομής των κοινωνικών πόρων που έχουν δίκαια αναπαραχθεί*. Μέσα από τον ορισμό είναι εμφανές ότι για τον Harvey αυτή η τομή της γεωγραφίας και της δικαιοσύνης δεν εστιάζει μόνο στα αποτελέσματα αλλά και στην διαδικασία με την οποία δημιουργούνται οι γεωγραφίες των ανισοτήτων συνδέοντας με τον τρόπο αυτό την δικαιοσύνη με τις πηγές της. Η έμφαση αυτή που δίνεται στην διαδικασία και όχι μόνο στο αποτέλεσμα φαίνεται και από την κριτική που ασκεί ο Harvey στην θεωρία δικαιοσύνης του Rawls. Χωρίς να ασκεί ευθεία κριτική αλλά περισσότερο μέσω μιας προσπάθειας επαναδιατύπωσης της αφήνει στην άκρη το αποτέλεσμα και δίνει περισσότερο έμφαση στην διαδικασία αυτή καθέ αυτή και ανάγοντας την επίτευξη της δικαιοσύνης σε στόχο της γεωγραφίας.

Σύμφωνα με τον Harvey (1973) η έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης δεν είναι μια έννοια στην οποία μπορούμε να εναποθέσουμε το όραμα μιας καλής και σωστά οργανωμένης κοινωνίας. Αντιθέτως, είναι μια έννοια με σαφώς πιο περιορισμένο πεδίο. Η δικαιοσύνη, αναφέρει, αποτελεί στην ουσία μια αρχή η οποία έχει ως στόχο την διευθέτηση και την οργάνωση συγκρουόμενων απαιτήσεων και αξιώσεων οι οποίες μπορούν να προκύψουν με πολλούς διαφορετικούς τρόπους. Η κοινωνική δικαιοσύνη λοιπόν αποτελεί στην ουσία μια συγκεκριμένη εφαρμογή των αρχών αυτών στις συγκρούσεις που προκύπτουν στο πλαίσιο της ανάγκης για κοινωνική συνεργασία.

Η αρχή αυτή της κοινωνικής δικαιοσύνης διατυπώνεται στο πλαίσιο του γνωστού πλέον ερωτήματος: *πώς θα διανεμηθούν οι καρποί της παραγωγής ανάμεσα σε αυτούς που στην ουσία συνεργάστηκαν για να την φέρουν σε πέρας;* και αφορά στην ουσία την διαίρεση των ωφελειών και την κατανομή των βαρών. Ο βασικός σκελετός όμως πάνω στον οποίο ο Harvey δομεί την αρχή της κοινωνικής δικαιοσύνης συνοψίζεται στην χαρακτηριστική φράση: *δίκαια διανομή η οποία έχει γίνει με δίκαιους όρους, στην οποία προσπαθεί να αποδώσει το γεωγραφικό του alter ego*. Μέσα από την φράση αυτή αναδύονται δύο συγκεκριμένα ερωτήματα: *Ποιο ακριβώς είναι το αντικείμενο της διανομής;* και *ανάμεσα σε ποιους γίνεται η διανομή;*

Όσον αφορά το πρώτο ερώτημα το αντικείμενο της διανομής αυτής είναι στην ουσία τα οφέλη από την κοινωνική συνεργασία χωρίς βέβαια να είναι εύκολο να καθοριστούν ακριβώς, ιδιαίτερα όταν αυτά σχετίζονται με ατομικές προτιμήσεις και αξίες. Όσον

αφορά το δεύτερο ερώτημα το προφανές θα ήταν οι διαδικασίες διανομής να αφορούν κοινωνικές ομάδες και συλλογικότητες. Ο Harvey όμως θεωρεί ότι οι διαδικασίες διανομής θα πρέπει να αφορούν το κάθε άτομο ξεχωριστά. Αναφέρει στο σημείο αυτό ότι μια δίκαια διανομή σε ένα συγκεκριμένο επίπεδο δεν εξασφαλίζει ότι σε ένα άλλο χαμηλότερο επίπεδο η διανομή αυτή θα είναι εξίσου δίκαιη. Για τον λόγο αυτό, παρ'ότι αναγνωρίζει ότι κάτι τέτοιο είναι δύσκολο να επιτευχθεί στην πραγματικότητα, θεωρεί ότι η δίκαιη διανομή πρέπει να έχει ως αποδέκτες κάθε άτομο ξεχωριστά και όχι κάποια συλλογικότητα.

Στην συνέχεια ο Harvey επιχειρεί να θέσει μια βάση για την δόμηση της αρχής της κοινωνικής δικαιοσύνης αναζητώντας κυρίως την σημασία της έννοιας της δίκαιης διανομής. Αναγνωρίζει ότι η έννοια αυτή περιέχει και ηθικές πτυχές τις οποίες πρέπει να εξετάσει. Οι ηθικές αυτές πτυχές κυρίως αφορούν τους λόγους οι οποίοι δικαιολογούν τους ανθρώπους να κάνουν αξιώσεις σχετικά με το προϊόν της κοινωνίας μέσα στην οποία ζουν και εργάζονται. Σύμφωνα με τον Harvey υπάρχουν διαφορετικά κριτήρια τα οποία οδηγούν τα άτομα να κάνουν αξιώσεις και ο ίδιος έχοντας αναλύσει κάποια από αυτά καταλήγει στα τρία πιο σημαντικά τα οποία κατά την γνώμη του είναι:

- Η ανάγκη (need)
- Η συνεισφορά στο κοινό καλό (contribution to common good)
- Αντικειμενικές δυσκολίες (merit)

Τα κριτήρια αυτά αποτέλεσαν σημαντικά στοιχεία τα οποία χρησιμοποιήθηκαν και από άλλες θεωρίες δικαιοσύνης. Ο Harvey όμως κατάφερε να διαφοροποιηθεί από την υπόλοιπη βιβλιογραφία δίνοντας στα κριτήρια αυτά μια πιο γεωγραφική προσέγγιση. Εκτός από το πρώτο κριτήριο το οποίο δεν μπορεί να επαναπροσδιοριστεί με γεωγραφικούς όρους καθώς αφορά τις βασικές ανάγκες των ατόμων όπως είναι η ανάγκη για στέγαση, τροφή, υγειονομική περίθαλψη, εκπαίδευση, μεταφορά κλπ, τα άλλα δύο κριτήρια προσδιορίστηκαν με τέτοιο τρόπο έτσι ώστε να ανταποκρίνονται στις γεωγραφικές απαιτήσεις τις οποίες έχει θέσει ο Harvey.

Έτσι η συνεισφορά στο κοινό καλό μεταφράζεται από τον Harvey ως ο τρόπος με τον οποίο η κατανομή των πόρων σε μια συγκεκριμένη περιοχή μπορεί να επηρεάσει με την

σειρά της τις συνθήκες μιας άλλης περιοχής. Οι επιπτώσεις μπορεί να είναι και θετικές αλλά και αρνητικές, όπως για παράδειγμα, συμβαίνει σε περιπτώσεις ρύπανσης. Στην ουσία η έννοια της συνεισφοράς έχει μεταφραστεί στην έννοια της μεταφοράς του εισοδήματος από περιοχή σε περιοχή και κατά συνέπεια στις επιπτώσεις που έχει η μεταφορά αυτή στην διανομή του εισοδήματος στην κοινωνία.

Το τρίτο κριτήριο, αυτό των αντικειμενικών δυσκολιών μεταφράστηκε σε κριτήριο περιβαλλοντικών δυσκολιών. Οι δυσκολίες αυτές αφορούν πιθανούς κινδύνους όπως ξηρασία, πλημμύρες, διαβρώσεις κλπ οι οποίες ευνοούνται από συγκεκριμένες φυσικές συνθήκες και αποτελούν εμπόδιο στην ανθρώπινη δραστηριότητα. Το συγκεκριμένο κριτήριο έχει μεγάλη σημασία καθώς δρα συμπληρωματικά με τα δύο άλλα κριτήρια που αναφέρθηκαν.

Ο Harvey αναφέρει στο σημείο αυτό ένα συγκεκριμένο παράδειγμα στο οποίο γίνεται κατανοητή η συμπληρωματική σχέση των κριτηρίων. Εάν υποθέσουμε ότι απαιτείται η εγκατάσταση μια λειτουργίας (πχ ενός λιμανιού) σε μια περιοχή η οποία απειλείται από ένα δυνητικό κίνδυνο αυτό συνεπάγεται ότι απαιτείται η σπατάλη παραπάνω πόρων για να είναι εφικτή η δημιουργία της κάτω από τη απειλή του περιβαλλοντικού κινδύνου. Λαμβάνοντας υπόψιν ότι όλες οι επιλογές θα πρέπει να γίνονται υπό το πρίσμα της κοινωνικής δικαιοσύνης, η επιλογή της διάθεσης παραπάνω πόρων για την δημιουργία του λιμανιού θα είναι δικαιολογημένη μόνο όταν διαπιστωμένα η λειτουργία αυτή καλύπτει κάποια βασική ανάγκη και εφόσον συνεισφέρει στην περιοχή ή τουλάχιστον δεν επιβαρύνει κάποια άλλη.

Πέρα από τους περιβαλλοντικούς κινδύνους ο Harvey αναφέρει ότι αντίστοιχη αντιμετώπιση πρέπει να έχουν και οι περιοχές οι οποίες αντιμετωπίζουν δυσκολίες λόγω όχι μόνο περιβαλλοντικών αλλά και λόγω κοινωνικών κινδύνων, κίνδυνοι δηλαδή οι οποίοι πηγάζουν από προβλήματα φτώχειας, υποβάθμισης, κοινωνικών συγκρούσεων κλπ. Υπό το πρίσμα της κοινωνικής δικαιοσύνης είναι δεδομένο ότι η κοινωνία σε μεγάλο ποσοστό θα πρέπει να εξασφαλίσει το μεγάλο κόστος της ασφάλειας των ομάδων αυτών που κατοικούν σε περιοχές μεγάλου κοινωνικού κινδύνου, ενώ αντίστοιχα θα πρέπει να δικαιολογείται η εξασφάλιση επιπλέον πόρων για την κάλυψη των αναγκών των ομάδων που δεν μπορούν εύκολα να εξασφαλίσουν τις βασικές τους ανάγκες.

Λαμβάνοντας υπόψιν τους γεωγραφικούς αυτούς μετασχηματισμούς του Harvey οι αρχές στις οποίες καταλήγει είναι οι εξής:

- Η χωροθέτηση και η κατανομή των βασικών πόρων πρέπει να γίνεται με τέτοιο τρόπο έτσι ώστε να διασφαλίζεται η κάλυψη των βασικών αναγκών του πληθυσμού. Για να επιτευχθεί αυτό είναι απαραίτητη η παραγωγή κοινωνικά δίκαιων μεθόδων έτσι ώστε να αξιολογούνται και να μετρούνται κατά κάποιον τρόπο οι ανάγκες αυτές.
- Το χωρικό πρότυπο της κατανομής των πόρων είναι πιο δίκαιο όταν εξασφαλίζει επιπλέον οφέλη σχετικά με την εκπλήρωση των βασικών αναγκών αλλά και σχετικά με την συνολική παραγωγή σε άλλες περιοχές μέσω δευτερογενών επιπτώσεων
- Αποκλίσεις στο πρότυπο χωρικής κατανομής των πόρων είναι ανεκτές μόνο εφόσον γίνονται για να αντιμετωπιστούν συγκεκριμένες περιβαλλοντικές ή κοινωνικές δυσκολίες οι οποίες δρουν ανασταλτικά στην εξέλιξη ενός κοινωνικού συστήματος.

Οι αρχές αυτές αποτέλεσαν την βάση για την συστηματική μελέτη, ερμηνεία αλλά και κατανόηση των εννοιών της εδαφικής και μετέπειτα της χωρικής δικαιοσύνης ενώ αποτέλεσαν και θεμέλιο στην μελέτη της γεωγραφίας των ανισοτήτων (Soja, 2010).

2.3 ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ

Η σύγχρονη εποχή την οποία διανύουμε χαρακτηρίζεται έντονα από τις επιπτώσεις του άκρατου καπιταλισμού και της ελεύθερης αγοράς, επιπτώσεις οι οποίες δεν αφορούν μόνο το οικονομικό σύστημα αλλά όλες τις εκφάνσεις του κοινωνικοπολιτικού μας βίου. Τα δικαιώματα της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και το κυνήγι του κέρδους έχει αναχθεί στο θεμελιώδες δικαίωμα της εποχής βάζοντας μπροστά την ατομικότητα και αφήνοντας πίσω την συλλογικότητα. Ο αυτοκαταστροφικός όμως χαρακτήρας του καπιταλιστικού συστήματος έδωσε χώρο στην αναβίωση ενός βασικού συλλογικού δικαιώματος, αυτού του δικαιώματος στην πόλη (Harvey, 2008).

Ο Harvey (2008) αναφέρεται στο δικαίωμα στην πόλη ως ένα θεμελιώδες αλλά παρατημένο ανθρώπινο δικαίωμα. Ο λόγος για τον οποίο κατατάσσει το συγκεκριμένο

δικαίωμα στα ανθρώπινα δικαιώματα όπως λέει και ο ίδιος είναι γιατί μια πόλη είναι ακριβώς όπως την θέλουν οι άνθρωποι ης να είναι. Στην ουσία ο άνθρωπος παράγοντας είτε άμεσα (όπως είναι το επιθυμητό) είτε έμμεσα (μέσω της παραίτησης των υποχρεώσεων που έχει ένας ενεργός πολίτης) είναι ο πιο επικαθοριστικός από όλους στην διαδικασία παραγωγής χώρου και της αστικοποίησης.

Βασικός και πρώτος εκφραστής της ιδέας του δικαιώματος στην πόλη είναι ο Henri Lefebvre. Μέσα από το ομώνυμο βιβλίο *The Right to the City* (1968) ο Lefebvre ορίζει το δικαίωμα στην πόλη ως μια πολιτικά φορτισμένη ιδέα που αφορά τα ανθρώπινα δικαιώματα μέσα από το πλαίσιο της αστικής ζωής. Αναφέρει ο Lefebvre ότι μέσα από το δικαίωμα στην πόλη εκφράζεται η ανάγκη όλων όσων έχουν επηρεαστεί αρνητικά από τις διαδικασίες της έντονης αστικοποίησης να πάρουν τον έλεγχο πάνω στην κοινωνική παραγωγή του αστικού χώρου.

Το δικαίωμα στην πόλη αποτελεί επίσης δικαίωμα και σε έναν πολιτικό χώρο εξασφαλίζοντας με τον τρόπο αυτό την συμμετοχή όλων των πολιτών στα ζητήματα της πόλης. Αυτό δεν συνεπάγεται αποκλειστικά την συμμετοχή περισσότερων ατόμων στα ζητήματα της πόλης αλλά μεταφράζεται κυρίως ως η καθιέρωση της πόλης σε έναν χώρο στον οποίο διαμορφώνονται πολιτικές ταυτότητες και σε έναν χώρο που διεξάγονται πολιτικοί αγώνες (Dikec, 2002). Πρέπει οι πολίτες να αποκτήσουν μερίδιο της πολιτικής αυτής δύναμης που διαμορφώνει τις σύγχρονες μορφές αστικοποίησης (Harvey, 2012). Εξίσου πολιτική διάσταση στο δικαίωμα στην πόλη δίνει και ο Mitchell (2003) ο οποίος βασίζει την ανάλυσή του για το δικαίωμα στην πόλη στους αγώνες για την ελευθερία του λόγου, την φτώχεια αλλά και την χρήση του δημόσιου χώρου όπως ο Lefebvre και ο Harvey μέσα από μια πιο σύγχρονη οπτική γωνία αλλά και ο Marcuse (2010) όπως αναφέρθηκε και παραπάνω.

Επηρεασμένος από τα γεγονότα της εξέγερσης του Παρισιού, ο Lefebvre έθεσε το δικαίωμα στην πόλη ως την προοπτική μιας διαφορετικής κοινωνίας στην πόλη, μιας διαφορετικής αστικής συνθήκης, και όχι απλά μια γενικευμένη και δίκαιη προσβασιμότητα στα αγαθά και τις υπηρεσίες. Είναι μια απαίτηση για μεγαλύτερο έλεγχο στον τρόπο με τον οποίο παράγεται κοινωνικά ο χώρος στον οποίο ζούμε. Τα γεγονότα του Παρισιού το 2005 έχουν τελείως διαφορετικό χαρακτήρα και δεν αποτελούν μια απλή επανάληψη της ιστορίας. Για τον Harvey (2008) αποτελούν την

αναμενόμενη συνέπεια της «μπουρζουαζοποίησης» του κεντρικού Παρισιού. Η εξέγερση του 2005 δεν αποτελεί μια οργανωμένη εξέγερση λαϊκών και εργατικών κινημάτων για την κατοικία αλλά αποτελεί το βίαιο ξέσπασμα ενάντια στην φτώχεια και στον κοινωνικό αποκλεισμό και ταυτόχρονα αναδεικνύει τα σοβαρά ζητήματα της υποβάθμισης, της έλλειψης δικαιοσύνης στην πόλη αλλά και της εγκατάλειψης, προβλήματα τα οποία όταν δεν αντιμετωπίζονται αναπόφευκτα βγαίνουν στην επιφάνεια με βίαιο τρόπο (Žižek, 2010).

Μελετώντας τις πόλεις σήμερα λίγα πράγματα έχουν αλλάξει από αυτά που περιέγραφε ο Lefebvre. Αντιθέτως η ανάγκη για επαναδιατύπωση των ιδεών του είναι πιο επιτακτική από ποτέ. Οι κοινωνικοί κίνδυνοι για τους οποίους έκανε αναφορά ο Harvey (1973) σαν πιθανές απειλές στις πόλεις όχι μόνο έχουν εκδηλωθεί αλλά οι επιπτώσεις τους έχουν πλήρως αποτυπωθεί στον αστικό χώρο. Η συνεχόμενη αστική και κοινωνική υποβάθμιση ως αποτέλεσμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης απαιτεί συνεχόμενους και αλληπάλληλους επαναπροσδιορισμούς σε όλες τις πτυχές της καθημερινής ζωής. Στην εποχή των νεοφιλελεύθερων πρακτικών οι οποίες έχουν πλέον διαμορφώσει έναν καινούργιο, αφιλόξενο αστικό χώρο, ταξικά κατακερματισμένο αναδύονται συνεχώς νέα ερωτήματα για την πόλη τα οποία πηγάζουν κυρίως από την επικρατούσα κρατική ρύθμιση του χώρου η οποία τελικά οδηγεί σε πλήρη αστική απορύθμιση.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα στο οποίο είναι εμφανής η ανάγκη επανάκτησης του δικαιώματος στην πόλη βρίσκεται σε μία από τις πιο υποβαθμισμένες περιοχές της Αθήνας, τον Άγιο Παντελεήμονα. Τα τελευταία δύο χρόνια παρατηρείται μια εκτεταμένη αστική σύγκρουση μέσα από την οποία η κρατική εξουσία ενσωματώνει τον ξενοφοβικό λόγο ενός μέρους των κατοίκων της περιοχής προκειμένου να ασκήσει τη χωρική πολιτική της αυτή της απόθησης των μεταναστών οι οποίοι είναι οι φυσικοί αυτουργοί της υποβάθμισης. Ο χρήστης της πλατείας του Αγ. Παντελεήμονα ή και απλά ένας τυχαίος περαστικός στην περιοχή θα πρέπει να είναι προετοιμασμένος για συνεχή έλεγχο λόγω της μόνιμης παρουσίας των δυνάμεων των ΜΑΤ. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την απόθηση από την περιοχή όχι μόνο των περιθωριοποιημένων ομάδων αλλά και των υπόλοιπων φυσικών χρηστών της με αποτέλεσμα την περαιτέρω υποβάθμιση της περιοχής και το πιο σημαντικό την αφαίρεση του δικαιώματος της παρουσίας σε έναν δημόσιο χώρο. Σε έναν δημόσιο χώρο ο οποίος λόγω παντελούς

έλλειψης μιας αστικής κοινωνικής πολιτικής έχει τελικά καταληφθεί από το ίδιο το κράτος και την εξουσία και όχι από εγκληματικά στοιχεία.

Μελετώντας λοιπόν την Αθήνα αλλά και τις υπόλοιπες σύγχρονες πόλεις ως ενταγμένες στο πλαίσιο της νέας αστικής καθημερινότητας που έχει διαμορφωθεί από τους κανόνες του καπιταλισμού παρατηρούμε ότι το δικαίωμα στην πόλη αποκτά επιπλέον οπτικές. Σημαίνει την αντίδραση ενάντια σε μια πόλη του διαρκούς ελέγχου και ενάντια στον περιορισμό του δικαιώματος της χρήσης της. Σημαίνει τελικά την επιστροφή σε μια καθημερινότητα η οποία κατά βάση θα ορίζεται μέσα από συγκεκριμένες αρχές και κανόνες δικαίου και σε μια πόλη στην οποία ο δημόσιος χώρος δεν αποτελεί σημείο ελέγχου και συγκρούσεων αλλά σημείο συνεύρεσης και υγιούς αντιπαράθεσης (Agamben, 2005).

Ο Harvey (2012) αναγνωρίζει στον Lefebvre την οξυδέρκεια με την οποία ανέλυσε την εξέλιξη της πόλης και τα προβλήματά της όπως η συνεχής αντίθεση πόλης – υπαίθρου, την συνεχή αστικοποίηση του αγροτικού χώρου δημιουργώντας μια νέα καταναλωτική σχέση της πόλης με την φύση καθώς και ότι τα προβλήματα αυτά θα εμφανίζονταν σε παγκόσμιο επίπεδο. Όταν όλα αυτά τα οποία ο Lefebvre προέβλεψε όχι απλά έγιναν αλλά συνεχίζουν να λαμβάνουν χώρα ο Harvey θεωρεί ότι το να διεκδικήσει κανείς το δικαίωμα στην πόλη δεν υφίσταται σαν έννοια και διαδικασία καθώς στην ουσία προσπαθεί να διεκδικήσει το δικαίωμα σε κάτι το οποίο δεν υφίσταται.

Το νόημα θα επανέλθει όταν βρεθεί κάποιος να δώσει το χαμένο νόημα στην πόλη και να καθορίσει την ποιότητα και την οργάνωση της καθημερινής ζωής. Οι επενδυτές και οι κεφαλαιοκρατικοί παράγοντες έχουν το δικαίωμα να το κάνουν, το ίδιο όμως δικαίωμα έχει και ο λαός. Το δικαίωμα στην πόλη θα αποκατασταθεί μέσω της πάλης για την διεκδίκηση του δικαιώματος αυτού κάθε αυτού.

3. ΧΩΡΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

3.1 ΧΩΡΙΚΗ ΣΤΡΟΦΗ (SPATIAL TURN) ΚΑΙ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΤΗΣ ΧΩΡΙΚΟΤΗΤΑΣ

Οι νέες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες οι οποίες έχουν διαμορφωθεί σε παγκόσμιο πλέον επίπεδο και έχουν πλέον εδραιωθεί στην αστική καθημερινότητα δρουν ασφυκτικά σε θεμελιώδη ζητήματα όπως είναι τα ανθρώπινα δικαιώματα, η ισότητα, το δικαίωμα στην πόλη. Η ανάγκη πλέον να μελετηθεί η έννοια της δικαιοσύνης μέσα από μια χωρική σκοπιά αναδुकνύει τόσο την άμεση συσχέτιση του χώρου με την έννοια της δικαιοσύνης αλλά και το γεγονός ότι η σημασία της σχέσης αυτής είχε τόσα χρόνια είτε αγνοηθεί είτε παραμεληθεί.

Ιδιαίτερη έμφαση στον χώρο και στην χωρικότητα παρατηρείται κυρίως σε συγκεκριμένους τομείς της επιστήμης όπως είναι η γεωγραφία, η αρχιτεκτονική, ο αστικός σχεδιασμός κλπ. Τα τελευταία χρόνια όμως η έννοια του χώρου – τόπου έχει αποτελέσει βασική συνισταμένη και σε άλλους τομείς όπως τις κοινωνικές και ανθρωπιστικές σπουδές αλλά και σε άλλες στις οποίες η σύνδεσή τους με τον χώρο δεν είναι τόσο προφανής όπως η αρχαιολογία, η λογοτεχνία, η θεολογία και η μουσική (Warf κ.α, 2008).

Το μαζικό αυτό ενδιαφέρον για την χωρικότητα και η πρωτοφανής αυτή διάδοση της κριτικής χωρικής σκέψης συναντάται στην βιβλιογραφία ως «χωρική στροφή» (spatial turn). Κάποιες από τις εφαρμογές του φαινομένου αυτού της στροφής προς την χωρικότητα δεν απέχουν πολύ από μια παλαιού τύπου αντίληψη για την χωρική διάσταση η οποία αφορούσε κυρίως χαρτογραφήσεις ή αναφορές σε χαρτογραφικό υλικό. Σε κάποιες άλλες εφαρμογές όμως τα συμπεράσματα τα οποία προκύπτουν μετά από την συσχέτιση με τον χώρο είναι ριζοσπαστικά, καινοτόμα και άκρως ενδιαφέροντα. Η διαφορά αυτή έγκειται καθαρά στο γεγονός ότι στις περισσότερες των περιπτώσεων δεν έχει γίνει ξεκάθαρα αντιληπτή η έννοια της χωρικότητας (Soja, 1989).

Για τον Soja (2010) η σωστή κατανόηση της χωρικής διάστασης έγκειται στην κατανόηση της άποψης ότι ο χώρος δεν αποτελεί απλά ένα σκηνικό της καθημερινής μας ζωής αλλά, όπως αναφέρει, θα πρέπει να γίνει αντιληπτό ότι ο χώρος αποτελεί μια ενεργή και συνεχή δύναμη η οποία διαμορφώνει την ανθρώπινη καθημερινότητα και συμπεριφορά καθώς και άλλες διαδικασίες όπως η τεχνολογική καινοτομία, η

οικονομική ανάπτυξη, η περιβαλλοντική υποβάθμιση, οι ανισότητες καθώς και η καθιέρωση ή όχι της δικαιοσύνης. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Σταυρίδης (1990) *ο χώρος δεν είναι απλά εικόνες που φέρουν τις αξίες της κοινωνίας που τις κατασκευάζει, είναι ταυτόχρονα οδηγός κοινωνικών πρακτικών με συγκεκριμένο στόχο.*

Η συγκεκριμένη τοποθέτηση για την σωστή αντίληψη του χώρου έχει τις ρίζες της στις αναλύσεις και στο έργο κυρίως του Lefebvre (1991) αλλά και του Foucault (1986). Και οι δύο διέγνωσαν την ανάγκη να αποκολληθούν όλες οι μονοσήμαντες και επίπεδες ερμηνείες που δίνονταν μέχρι τότε στον χώρο και να δοθεί περισσότερη έμφαση στον ιδεατό χώρο, δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε, φανταζόμαστε και αναπαριστούμε τον χώρο. Με τον τρόπο αυτό δημιουργούνται τρεις κατηγορίες χώρου τις οποίες ο Lefebvre ονομάζει αντιληπτός (perceived space) «φανταστικός» (conceived space) και ο βιωμένος χώρος (lived space) (Lefebvre, 1991)

Μέσα από την ανάλυση της κατηγοριοποίησης αυτής αναδύθηκε η ανάγκη δημιουργίας ενός νέου πλαισίου κατανόησης του χώρου το οποίο αναγνωρίζει τις διαφορετικές του πτυχές. Η κατανόηση αυτή της κριτικής χωρικής σκέψης μπορεί να γίνει πιο κατανοητή μέσα από τρεις αρχές τις οποίες προτείνει ο Soja (1989) και βασίζονται στην ανάλυση του Lefebvre για την διαλεκτική του χώρου. Οι αρχές αυτές είναι οι εξής:

1. Η οντολογική χωρικότητα του ατόμου
2. Η κοινωνική παραγωγή της χωρικότητας
3. Η κοινωνικο – χωρική διαλεκτική

Η πρώτη αρχή έχει να κάνει με το γεγονός ότι η χωρική διάσταση των ατόμων και των πραγμάτων είναι εξίσου σημαντική με την ιστορική και την χρονική τους διάσταση χωρίς καμία να επικαθορίζει την άλλη ή κάποια να είναι σημαντικότερη από τις υπόλοιπες. Τόσο η χωρική όσο και η ιστορική οντότητα των ατόμων είναι κάτι το οποίο έχει παραχθεί και διαμορφωθεί μέσα από την καθημερινότητα και όχι κάτι το οποίο έχει δοθεί σε μια δεδομένη στιγμή.

Η δεύτερη αρχή αναφέρει ότι από την στιγμή που ο χώρος είναι κοινωνικό παράγωγο τότε ο μόνος τρόπος να αλλάξει είναι να αλλάξει κοινωνικά. Ο χώρος είναι κοινωνικά παραγόμενος καθώς έχει διαμορφωθεί μέσα από ανθρώπινες πράξεις και επιλογές άρα με τον ίδιο τρόπο εάν η διαδικασία αυτή μελετηθεί αντίστροφα ο ανθρώπινος

παράγοντας με όλες τις διαδικασίες που επιφέρει μπορεί να αλλάξει και να διαμορφώσει τον χώρο. Η αρχή αυτή είναι πολύ σημαντική καθώς η ικανότητα αυτή του ανθρώπου (σαν μέλος μιας κοινωνίας και όχι ατομικά) να διαμορφώνει τον χώρο μέσα στον οποίο ζει είναι στην ουσία το «όπλο» του ενάντια σε κάθε μορφή καταπίεσης (όχι απαραίτητα ατομικής) και παραβίασης των βασικών του αξιών και δικαιωμάτων.

Τέλος, η τρίτη και τελευταία αρχή αφορά την διαλεκτική σχέση μεταξύ χωρικού και κοινωνικού στοιχείου. Αυτό σημαίνει ότι το χωρικό διαμορφώνει το κοινωνικό και με την σειρά του το κοινωνικό διαμορφώνει εξίσου το χωρικό. Η μελέτη της διαλεκτικής αυτής σχέσης δεν αφορά τις άνευ περιεχομένου αναλύσεις σχετικά με το ποιο από τα δύο κυριαρχεί έναντι του άλλου ή ποιο δημιουργεί το άλλο (Walker, 1978). Η σημασία της διαλεκτικής αυτής σχέσης βρίσκεται στην ουσία στο περιεχόμενο της δεύτερης αρχής. Ο χώρος παράγεται κοινωνικά αλλά κοινωνικά μπορεί να αλλάξει. Αναγνωρίζοντας την διαλεκτική αυτή σχέση ταυτόχρονα αναγνωρίζουμε ότι οι γεωγραφίες γύρω μας τροφοδοτούνται από εμάς και μπορούν να έχουν είτε θετικές είτε αρνητικές συνέπειες σε οτιδήποτε κάνουμε. Αυτό μας οδηγεί, όπως είπε και ο Said (1993), στο συμπέρασμα ότι οι σχέσεις μας με τον χώρο και τις γεωγραφίες που δημιουργούνται(με) είναι σχέσεις σύγκρουσης ένα άτυπο είδος πολέμου στο οποίο δεν υπάρχουν προφανώς στρατιώτες και όπλα αλλά αξίες και ιδέες και από τον οποίο δεν μπορούμε ποτέ να ξεφύγουμε.

3.2 Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΧΩΡΙΚΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

Κομμάτι του ρεύματος αυτού της χωρικής στροφής αποτελεί και η καινούργια και αναδυόμενη έννοια της χωρικής δικαιοσύνης. Η στροφή αυτή βασίζεται κυρίως στο αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι η δικαιοσύνη, όπως και αν αυτή οριστεί, δημιουργεί επιπτώσεις οι οποίες έχουν σημαντικές χωρικές διαστάσεις. Οι γεωγραφίες αυτές που δημιουργούνται για τον (Soja, 2010) δεν αποτελούν απλά ένα χωρικό υπόβαθρο ή ένα πλαίσιο αναφοράς. Οι γεωγραφίες αυτές αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι και βασικό διαμορφωτή της ίδιας της δικαιοσύνης αλλά και του πώς η δικαιοσύνη δομείται και εξελίσσεται σε κοινωνικό επίπεδο.

Η χωρική διάσταση στην έννοια της δικαιοσύνης αποκαλύπτει νέα, σημαντικά δεδομένα τα οποία πέραν του ότι διευρύνουν το γνωστό και παγιωμένο θεωρητικό πλαίσιο της δικαιοσύνης κάνουν πιο εύκολη την επίτευξη των στόχων για ευρύτερη δικαιοσύνη και δημοκρατία. Η έννοια αυτή της χωρικής δικαιοσύνης και γενικότερα η

διαδεδομένη αυτή πρακτική της «χωρικοποίησης» (spatialization) βασικών ζητημάτων της καθημερινότητας όπως τα ανθρώπινα δικαιώματα παραπέμπει σε μια αντίστοιχη χρονικά εποχή στην οποία ο Lefebvre μιλούσε για το δικαίωμα στην πόλη και την επιτακτική του ανάγκη. Έχοντας εξετάσει την σημασία της χωρικότητας είναι εμφανές ότι η χωρική δικαιοσύνη δεν αποτελεί απλά ένα υποκατάστατο της κοινωνικής δικαιοσύνης αλλά αποτελεί το είδος αυτό της δικαιοσύνης το οποίο εξετάζεται πάντα μέσα από μια χωρική σκοπιά με τον ίδιο ακριβώς τρόπο με τον οποίο εξετάζουμε τις διάφορες γεωγραφίες μέσα από το πρίσμα της δικαιοσύνης (Soja, 2008).

Σε ένα γενικό πλαίσιο, η έννοια της χωρικής δικαιοσύνης αφορά την εστιασμένη κατά κάποιο τρόπο μελέτη των χωρικών και γεωγραφικών επιπτώσεων της δικαιοσύνης ή αντίστοιχα και της έλλειψής της. Περιλαμβάνει την δίκαια και ισότιμη διανομή στον χώρο κοινωνικών αγαθών και πόρων καθώς και της ευκαιρίας να τα χρησιμοποιήσουμε. Εκφράζει στην ουσία η χωρική δικαιοσύνη την ανάγκη για μεγαλύτερο έλεγχο πάνω στο πώς διαμορφώνεται κοινωνικά ο χώρος στον οποίο ζούμε (Soja, 2010). Γενικά ο συγκεκριμένος όρος χωρική δικαιοσύνη χρησιμοποιήθηκε αρχικά από τον Soja ο οποίος είναι και από τους βασικούς της εκφραστές και υπέρμαχους.

Μέχρι εκείνο το σημείο από την μία υπήρχε ένα σημαντικό επιστημονικό κενό όσον αφορά την χωρικότητα της δικαιοσύνης καθώς αποτελούσε ένα αρκετά ξεχασμένο θέμα ή όταν κάποιος αναφερόταν σε παρόμοιες διαδικασίες χρησιμοποιούσε τους πιο γνωστούς όρους εδαφική δικαιοσύνη, περιβαλλοντική δικαιοσύνη ή γενικότερα τις φράσεις γεωγραφίες των ανισοτήτων, δίκαια πόλη κλπ. Η χωρική δικαιοσύνη μπορεί να θεωρηθεί και αποτέλεσμα αλλά και διαδικασία κάτι το οποίο εξηγεί σε ένα βαθμό και την ρητή διαφοροποίηση του όρου από την έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης την οποία κάνει ο Soja (2010).

Βασικό επιχείρημα του Soja (2010) για την αναγκαιότητα του συγκεκριμένου όρου είναι το γεγονός ότι ο αγώνας για την αναζήτηση της δικαιοσύνης συνεπάγεται τον αγώνα για την δημιουργία νέων γεωγραφιών όπου δεν θα υπάρχουν στοιχεία αδικίας και ανισοτήτων. Δεδομένου λοιπόν ότι η έννοια της χωρικότητας έστω και έμμεσα υπάρχει μέσα στην διαδικασία αναζήτησης της δικαιοσύνης είναι λογικό, σύμφωνα με τον ίδιο, ο αγώνας αυτό για την δικαιοσύνη να γίνει έχοντας φέρει μπροστά το χωρικό στοιχείο.

Με εμφανή πλέον την σημασία του χωρικού στοιχείου τόσο γενικά όσο και σε σχέση με την έννοια της δικαιοσύνης αλλά και με γνωστή την σημασία της δικαιοσύνης στην διαμόρφωση των σύγχρονων κοινωνιών έχει στην ουσία δημιουργηθεί ένα ισχυρό εργαλείο του οποίου η ανάγκη είναι επιτακτική αναλογιζόμενοι την σύγχρονη οικονομική και κοινωνική συγκυρία στην οποία οι έννοιες δικαιοσύνη, ελευθερία, δημοκρατία, ανθρώπινα δικαιώματα έχουν αλλάξει τελείως περιεχόμενο.

Η συγκυρία αυτή έχει μετατρέψει την ανάγκη για ευρύτερη δικαιοσύνη σε μια κινητήρια δύναμη για την δημιουργία νέων κοινωνικών κινημάτων στις πόλεις τα οποία καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα. Η έντονη αυτή συμμετοχή στην αναζήτηση της δικαιοσύνης έχει διευρύνει το πεδίο και το περιεχόμενό της πέρα από το κοινωνικό και οικονομικό φάσμα και πέρα από την χωρική δικαιοσύνη μπορεί κάποιος να συναντήσει και άλλες «παραλλαγές». Όπως επίσης αναφέρει τα κοινωνικά αυτά κινήματα τα οποία εμπνέονται από την έννοια της χωρικής δικαιοσύνης δεν θα πρέπει να είναι κλειστά και μονοθεματικά αλλά ανοιχτά σε νέες ριζοσπαστικές ιδέες και διαδικασίες (Soja, 2008).

Ο Soja με τον τρόπο με τον οποίο ορίζει και δομεί την έννοια της χωρικής δικαιοσύνης καθιστά απόλυτα σαφές ότι δεν έχει σκοπό να διατυπώσει μια ακόμη θεωρία δικαιοσύνης, ένα κοινωνικό συμβόλαιο, η οποία θα διαφοροποιείται από τις υπόλοιπες θεωρίες μέσω του χωρικού στοιχείου. Είναι βασικό για τον ίδιο να ερμηνεύσει μια έννοια η οποία θα απευθύνεται όχι στους θεωρητικούς που θα την αναλύσουν και θα ανοίξουν μια δαιδαλώδη συζήτηση επάνω στο κάθε στοιχείο της αλλά θα απευθύνεται σε όλους αυτούς που αγωνίζονται για την δικαιοσύνη και κατά της όποιας μορφής καταπίεσης στην σύγχρονη πόλη. Θέλει στην ουσία να αναπτύξει μια θεωρία η οποία θα έχει περισσότερο κοινωνικοπολιτική παρά ακαδημαϊκή εφαρμογή (Iveson, 2010).

Πέρα όμως από την ανάλυση και την κατανόηση των κοινωνικών κινημάτων της πόλης ο Soja θέλει να προχωρήσει ένα βήμα παραπέρα και μέσω της έννοιας της χωρικής δικαιοσύνης να βοηθήσει στην χάραξη μιας στρατηγικής για την δημιουργία αυτών των κινημάτων. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο χώρος αποτελεί ένα είδος συνδετικής ουσίας, μια «κόλλα» η οποία ενώνει τους ανθρώπους σε ένα κοινό σκοπό μέσω συνεργασιών και συμμαχιών.

3.3 Η ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ MARCUSE

Σε αντίθεση με τον Soja ο Marcuse επιχειρεί να ερμηνεύσει την έννοια της χωρικής δικαιοσύνης κυρίως μέσω του σχεδιασμού. Ποιος είναι δηλαδή ο ρόλος του σχεδιασμού στην επίτευξη της χωρικής δικαιοσύνης και με ποιους τρόπους γίνεται αυτό ενώ επίσης θέτει και το επίμαχο θέμα της σχέσης μεταξύ κοινωνικής και χωρικής δικαιοσύνης. Ο Marcuse θέτει την χωρική δικαιοσύνη ως μια πτυχή της λεγόμενης δίκαιης πόλης. Η δίκαιη πόλη και κατ' επέκταση η επίτευξη της χωρικής δικαιοσύνης αποτελούν τον υπέρτατο στόχο του σχεδιαστή. Ο Marcuse διαφοροποιεί την χωρική δικαιοσύνη από την διανεμητική δικαιοσύνη αναφέροντας ότι η δίκαια διανομή είναι απαραίτητη αλλά όχι ικανή συνθήκη για την δημιουργία της σωστής δίκαιης πόλης αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι η διανεμητική δικαιοσύνη κάνει κακό στην δίκαια πόλη. Η δίκαιη πόλη ταυτίζει την έννοια της δικαιοσύνης με τα διανεμητικά χαρακτηριστικά στοχεύοντας σε κάποια μορφή ισότητας. Αυτό που θα πρέπει να συμβαίνει όμως είναι η πόλη να μην διακρίνεται μόνο από διανεμητική δικαιοσύνη αλλά να είναι σε θέση να καταπολεμήσει τις αιτίες των αδικιών που παρουσιάζονται. Αναγνωρίζει ο Marcuse ότι η ιδέα της δίκαιης πόλης κινείται στην σφαίρα του ουτοπικού αλλά αναφέρει ότι είναι σημαντικό να αναλύουμε τέτοιου είδους ιδέες έτσι ώστε να ενσωματώνουμε κάποια από τα χαρακτηριστικά τους στην πραγματικότητα (Marcuse, 2009).

Αναλύοντας στην συνέχεια την σχέση δικαιοσύνης και χώρου ο Marcuse αναφέρει πέντε βασικά σημεία στα οποία γίνεται φανερή η σχέση αυτή. Το πρώτο σημείο αναφέρει ότι υπάρχουν δύο βασικές μορφές χωρικών αδικιών, η πρώτη μορφή αφορά τον μη συνεναιτικό περιορισμό μια ομάδας σε έναν συγκεκριμένο χώρο ενώ η δεύτερη μορφή αφορά την άνιση κατανομή των βασικών πόρων και αγαθών στον χώρο. Η πρώτη μορφή αποτελεί μορφή αδικίας εφόσον μια κοινωνική ομάδα έχει αναγκαστεί να περιορίσει τον χώρο στον οποίο ζει ή έχει αναγκαστεί να περιοριστεί σε έναν χώρο τον οποίο δεν επιθυμεί. Μια τέτοια μορφή αδικία αποτελεί η γκετοποίηση.

Η δεύτερη μορφή αφορά την άδικα περιορισμένη πρόσβαση σε βασικά αγαθά. Στο σημείο αυτό ο Marcuse αναφέρει ότι το επιθυμητό αποτέλεσμα στην περίπτωση αυτή δεν είναι η απόλυτα ίση διανομή αλλά η οποιαδήποτε αδικία να μην επηρεάζει την κάλυψη των αναγκών και να μην επηρεάζεται από κάποιου είδους υποκειμενικής διάκρισης.

Δεύτερο σημείο το οποίο θέτει ο Marcuse σχετικά με την σχέση δικαιοσύνης και χώρου είναι ότι οι οποιοσδήποτε χωρικές αδικίες είναι παράγωγα ευρύτερων κοινωνικών αδικιών. Αντίθετα με τον Soja, ο Marcuse θεωρεί ότι δεν μπορούμε να απομονώσουμε τις χωρικές αδικίες από το κοινωνικό, ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο υφίστανται. Το τρίτο σημείο αποτελεί μια συνέχεια του δεύτερου και αναφέρει ότι οι κοινωνικές αδικίες έχουν κάποιες χωρικές διαστάσεις οι οποίες πρέπει και αυτές να αντιμετωπισθούν για να αντιμετωπισθούν τελικά και οι κοινωνικές αδικίες. Στο τέταρτο όμως σημείο ο Marcuse αναφέρει ότι η μεμονωμένη αντιμετώπιση των χωρικών επιπτώσεων των κοινωνικών αδικιών δεν εξασφαλίζει απαραίτητα ότι θα αντιμετωπισθούν τελικά οι αδικίες αυτές. Έχοντας εξασφαλίσει την απαλοιφή των χωρικών αδικιών και των ανισοτήτων δεν εξασφαλίζει ταυτόχρονα ότι υπάρχει κάποια μορφή δικαιοσύνης. Με τον τρόπο αυτό αναιρείται η πολυδιάστατη έννοια της δικαιοσύνης. Για να αντιμετωπιστεί μια αδικία θα πρέπει να αντιμετωπιστεί συνολικά τόσο σε οικονομικό, όσο σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο. Τέλος το πέμπτο στοιχείο αφορά τον ρυθμιστικό ρόλο που παίζουν οι οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες στην σχέση μεταξύ χωρικών και κοινωνικών αδικιών.

Μέσα από τα πέντε αυτά σημεία ο Marcuse διαφοροποιείται αρκετά από τις θέσεις του Soja για την χωρική δικαιοσύνη αλλά και για την σχέση της με την κοινωνική δικαιοσύνη. Για τον Marcuse δεν είναι τόσο καθοριστικής σημασίας η έννοια της χωρικότητας ούτε θεωρεί ότι είναι αναγκαία η ύπαρξη του συγκεκριμένου όρου. Αντιθέτως μέσα από τα κείμενά του μπορεί κανείς να υποθέσει ότι θεωρεί την έννοια της χωρικής δικαιοσύνης κενή περιεχομένου εάν δεν πληρούνται κάποιες συγκεκριμένες προϋποθέσεις τις οποίες έχει θέσει. Οι προϋποθέσεις αυτές αφορούν κυρίως την αντιμετώπιση όλων των πτυχών μιας αδικίας καθώς όπως αναφέρει δεν γίνεται να αντιμετωπιστεί ουσιαστικά μια χωρική αδικία εάν δεν αντιμετωπιστούν όλοι οι καθοριστικοί παράγοντες που δημιουργούν στην ουσία την ευρύτερη αυτή αδικία.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η έννοια του δικαίου

Μέσα από την μελέτη της έννοιας της δικαιοσύνης και του δικαίου συμπεραίνει κανείς ότι πρόκειται για ζήτημα πολυσύνθετο και πολυδιάστατο. Μεσα από την διάκριση του δικαίου σε ουσιαστικό και τυπικό είναι φανερή η επίδραση των κοινωνικών θεσμών στην δικαιοπαραγωγική διαδικασία όπως και η επίδραση των βασικών κανόνων της ηθικής. Η συμπόρευση τυπικού και ουσιαστικού δικαίου αποτελεί σημάδι ευνομίας, κοινωνικής συναίνεσης και σωστής λειτουργίας της εκάστοτε πολιτείας – κράτους.

Βασικό συμπέρασμα από την ανάλυση της έννοιας του δικαίου είναι η ισχυρή σύνδεση του δικαίου με το εκάστοτε πολιτικό σύστημα. Το πολίτευμα κατέχει ρυθμιστικό ρόλο στην σχέση τυπικού και ουσιαστικού δικαίου. Όσο δημοκρατικότερη είναι η παραγωγή δικαίου τόσο το τυπικό και το ουσιαστικό δίκαιο - κανόνες δικαίου και αίσθημα δικαιοσύνης δηλαδή – τείνουν να ταυτιστούν. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι όσο ισχυρότερη είναι η λαϊκή εκπροσώπηση σε μια κοινωνία μέσω του πολιτικού της συστήματος τόσο πιο ισχυρό είναι το αίσθημα της δικαιοσύνης καθώς οι κανόνες δικαίου συμφωνούν με την κοινωική περί δικαίου αντίληψη.

Σημαντική θέση στην μελέτη της έννοιας του δικαίου κατέχει και το έργο του John Rawls. Για τον Rawls η δικαιοσύνη αποτελεί τους όρους δόμησης της κοινωνίας οι οποίοι είναι κοινοί για όσους θέλουν να συνυπάρχουν ενώ επίσης αποτελεί το απαραίτητο πλαίσιο για τη νόμιμη χρήση της πολιτικής εξουσίας. Μέσα από την μελέτη της θεωρίας του Rawls βασικό στοιχείο αποτελεί η μεθοδολογία που ακολούθησε και συγκεκριμένα η χρήση του πέπλου άγνοιας. Μέσα από την χρήση της μεθοδολογίας αυτής συμπεραίνεται πόσο σημαντικό είναι στην δόμηση μιας θεωρίας η έλλειψη του προσωπικού στοιχείου και του προσωπικού συμφέροντος.

Παρ' ότι ο τρόπος με τον οποίο ο Rawls χρησιμοποίησε το πέπλο της άγνοιας μπορεί να χαρακτηριστεί ως ακραίος καθώς κατηγορήθηκε ότι αφαιρεί από τα άτομα το αναπόσπαστο κοινωνικό τους στοιχείο, γενικεύοντας συμπεραίνεται πόσο σημαντικό είναι και για την διαδικασία του σχεδιασμού η «αποξένωση» του σχεδιαστή από οποιοδήποτε προσωπικό στοιχείο από το οποίο μπορεί να επηρεαστεί και αλλοιώνει το τελικό αποτέλεσμα του σχεδιασμού αλλά και από οποιοδήποτε προσωπικό συμφέρον

έτσι ώστε να επιτευχθεί σε κάποιο βαθμό ένα αποτέλεσμα το οποίο θα ανταποκρίνεται στις ανάγκες του συνόλου και όχι των λίγων.

Κοινωνική δικαιοσύνη και πόλη

Η κοινωνική δικαιοσύνη και η ισότητα αποτελούν έναν από τους βασικούς πυλώνες της βιώσιμης ανάπτυξης μαζί με την οικονομική ανάπτυξη και την περιβαλλοντική προστασία.

Οι πόλεις αποτέλεσαν πόλο έλξης για μεγάλο αριθμό ατόμων με αποτέλεσμα η απότομη αυτή συγκέντρωση μεγάλου ποσοστού του πληθυσμού στα μεγάλα αστικά κέντρα να επιφέρει μεγάλες κοινωνικο - οικονομικές επιπτώσεις οι οποίες υπονομεύουν την ομαλή λειτουργία της κοινωνίας. Καθώς η ομαλή συνύπαρξη των διαφορετικών αυτών κοινωνικών σχέσεων είναι ένας από τους βασικούς στόχους μιας πόλης η εξασφάλιση της κοινωνικής δικαιοσύνης είναι κάτι παραπάνω από απαραίτητη. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι η κοινωνική δικαιοσύνη είναι ένας αναγκαίος αλλά δύσκολα διαχειρίσιμος στόχος για μια πόλη. Δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί το ίδιο εύκολα με τις περιβαλλοντικές παραμέτρους ούτε να μετρηθεί με ποσοστικά χαρακτηριστικά καθώς αποτελεί έννοια ποιοτική η οποία εξαρτάται άμεσα από την συμπεριφορά των ατόμων.

Μέσα από την μελέτη του θεωρητικού πλαισίου για την κοινωνική δικαιοσύνη στην πόλη ξεχωρίζουν τόσο η ανάλυση του David Harvey καθώς μέσα από την ανάλυσή του αυτή κατάφερε να αναδείξει την σημαντική σχέση χώρου και δικαιοσύνης αλλά διακρίνονται εξίσου και οι αναλύσεις που έχουν κατά καιρούς γίνει για την λεγόμενη δίκαιη πόλη. Ιδιαίτερα όμως η ανάλυση του Harvey και κυρίως τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξε αποτέλεσαν την βάση για την συστηματική μελέτη, ερμηνεία αλλά και κατανόηση των εννοιών της εδαφικής και μετέπειτα της χωρικής δικαιοσύνης ενώ αποτέλεσαν και θεμέλιο στην μελέτη της γεωγραφίας των ανισοτήτων.

Βασικό επίσης συμπέρασμα είναι η ανάγκη αναβίωσης του «συνθήματος» του Lefebvre *δικαίωμα στην πόλη* καθώς οι επιπτώσεις του καπιταλιστικού συστήματος και της ελεύθερης αγοράς στην σύγχρονη εποχή την οποία διανύουμε δεν αφορούν μόνο το οικονομικό σύστημα αλλά όλες τις εκφάνσεις του κοινωνικοπολιτικού μας βίου. Τα δικαιώματα της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και το κυνήγι του κέρδους έχουν αναχθεί στο θεμελιώδες δικαίωμα της εποχής βάζοντας μπροστά την ατομικότητα και αφήνοντας πίσω την συλλογικότητα η οποία πρέπει να επανέλθει στο προσκήνιο.

Χωρική δικαιοσύνη

Στο πλαίσιο του γενικότερου ρεύματος των τελευταίων χρόνων αυτού της χωρικής στροφής (spatial turn) αναδύθηκε και ένας νέος όρος αυτός της χωρικής δικαιοσύνης. Ο Soja ως βασικός εκφραστής του όρου αυτού θεωρεί ως βασικό κομμάτι την σωστή αντίληψη και κατανόηση της χωρικότητας και την σημασία της έννοιας του χώρου. Έχοντας ως οδηγό την ανάλυση του Lefebvre για την παραγωγή του χώρου καταλήγει σε τρεις βασικές αρχές. Η πρώτη αναφέρει ότι η χωρική διάσταση των ατόμων και των πραγμάτων είναι εξίσου σημαντική με την ιστορική και την χρονική τους διάσταση, η δεύτερη αφορά την κοινωνική παραγωγή του χώρου και ότι μπορεί να μετασχηματιστεί μόνο κοινωνικά έτσι όπως παράγεται ενώ η τρίτη αρχή αφορά την διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο κοινωνικό και χωρικό στοιχείο.

Έχοντας εξετάσει την σημασία της χωρικότητας είναι εμφανές ότι η χωρική δικαιοσύνη δεν αποτελεί απλά ένα υποκατάστατο της κοινωνικής δικαιοσύνης αλλά αποτελεί το είδος αυτό της δικαιοσύνης το οποίο εξετάζεται πάντα μέσα από μια χωρική σκοπιά με τον ίδιο ακριβώς τρόπο με τον οποίο εξετάζουμε τις διάφορες γεωγραφίες μέσα από το πρίσμα της δικαιοσύνης. Η χωρική δικαιοσύνη μπορεί να θεωρηθεί και διαδικασία αλλά και αποτέλεσμα κάτι το οποίο εξηγεί σε ένα βαθμό και την ρητή διαφοροποίηση του όρου από την έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης.

Αντιπαραθέτοντας τις απόψεις του Marcuse για την κοινωνική δικαιοσύνη υπάρχει μεγάλη διαφοροποίηση σε σχέση με την ανάλυση του Soja. Ο Marcuse θέτει την χωρική δικαιοσύνη ως μια πτυχή της λεγόμενης δίκαιης πόλης. Η δίκαιη πόλη και κατ'επέκταση η επίτευξη της χωρικής δικαιοσύνης αποτελούν τον υπέρτατο στόχο του σχεδιαστή. Αναφέρει ο Marcuse ότι οι οποιεσδήποτε χωρικές αδικίες είναι παράγωγα ευρύτερων κοινωνικών αδικιών. Αντίθετα με τον Soja, θεωρεί ότι δεν μπορούμε να απομονώσουμε τις χωρικές αδικίες από το κοινωνικό, ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο υφίστανται και για τον λόγο αυτό ο Marcuse θεωρεί ότι οποιαδήποτε μορφή χωρικής δικαιοσύνη υφίσταται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο έλλειψης κοινωνικής δικαιοσύνης.

Αναφέρει επίσης ο Marcuse ότι οι οποιεσδήποτε χωρικές παρεμβάσεις που έχουν ως σκοπό την άμβλυνση των χωρικών αδικιών δεν θα έχουν ουσιαστικό αποτέλεσμα καθώς αγνοείται με τον τρόπο αυτό η κοινωνική τους φύση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της άποψης αυτής είναι οι πολιτικές αναπλάσεων και το λεγόμενο

gentrification, πολιτικές οι οποίες όταν εφαρμοστούν έχουν φαινομενικά τα επιθυμητά αποτελέσματα της αναβάθμισης μιας περιοχής αλλά αυτό που στην πραγματικότητα συμβαίνει είναι η βίαιη μετακίνηση του υποβαθμισμένου πληθυσμού μέσω της αύξησης των αξιών γης και στην ουσία η μεταφορά του κοινωνικού προβλήματος της αστικής υποβάθμισης σε μια άλλη καινούργια περιοχή.

Απάντηση κατά κάποιον τρόπο στο ερώτημα κοινωνική δικαιοσύνη ή χωρική δικαιοσύνη δίνει η σχέση δημοκρατίας – δικαίου η οποία αναφέρθηκε παραπάνω. Βασικότερο ζήτημα των ημερών είναι η διευθέτηση της οποιαδήποτε μορφής αδικίας είτε αυτή έχει κυρίαρχη την χωρική, είτε την περιβαλλοντική είτε αμιγώς την κοινωνική πτυχή. Λαμβάνοντας υπόψιν ότι το σημερινό δημοκρατικό πολίτευμα βρίσκεται σε κρίση και κατά συνέπεια σε κρίση βρίσκονται και όλοι οι κρατικοί αλλά και οι κοινωνικοί θεσμοί τότε οι αδικίες και οι ανισότητες θα παραμένουν ως έχει. Εάν λοιπόν πρέπει οπωσδήποτε να ορίσουμε έναν επικαθοριστικό παράγοντα για την δικαιοσύνη τότε αυτός είναι πιο πολύ το πολιτικό σύστημα και ο βαθμός της λαϊκής εκπροσώπησης παρά ο χώρος και γενικά η έννοια της χωρικότητας. Δεν αμφισβητείται στο σημείο αυτό η ύπαρξη της έννοιας της χωρικής δικαιοσύνης αλλά αμφισβητείται κατά κάποιον τρόπο η «εμμονή» για την σημασία της χωρικότητας ως το μοναδικό πλαίσιο και η ταυτόχρονη αποκοπή από το ευρύτερο πλαίσιο της κοινωνικής δικαιοσύνης.

Μελετώντας ως παράδειγμα την Αθήνα του σήμερα είναι δυνατόν να εντοπιστούν πολλές μορφές έλλειψης χωρικής δικαιοσύνης. Πρόσφατο παράδειγμα η επιτυχής επέμβαση της Αστυνομίας σε απόπειρα ληστείας στην Κηφισιά ενώ σε αντίστοιχες περιπτώσεις σε άλλες περιοχές της Αθήνας όχι μόνο δεν υπήρξε επέμβαση της Αστυνομίας αλλά υπήρξαν και θύματα. Είναι αδύνατον να μελετηθούν τα περιστατικά αυτά χωρίς να τοποθετηθούν στο ευρύτερο ασφυκτικά περιβάλλον που έχει διαμορφωθεί τόσο στην Ελλάδα όσο συγκεκριμένα και στην Αθήνα με την έλλειψη κοινωνικού κράτους, με την έκρηξη της φτώχειας και της εγκληματικότητας κλασικά χαρακτηριστικά κοινωνίας με έλλειψη κοινωνικής δικαιοσύνης.

Τα περιστατικά αυτά λοιπόν αποτελούν όντως δείγμα έλλειψης χωρικής δικαιοσύνης αλλά μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο έλλειψης κοινωνικής δικαιοσύνης και κράτους δικαίου. Επαναφέροντας την σχέση πολιτικού συστήματος και δικαιοσύνης, σε μια κοινωνία όπως η σύγχρονη ελληνική της οποίας η πραγματική και ουσιαστική

δημοκρατική εκπροσώπηση είναι σχεδόν μηδαμινή, ο ρόλος της χωρικής δικαιοσύνης δεν είναι απλά η ανάδειξή του ως ένα νέο όρο αλλά κυρίως να κάνει αντιληπτή μέσω της διαλεκτικής σχέσης χώρου – κοινωνίας την δύναμη που όλοι κατέχουν στο να διαμορφώνουν τον χώρο στον οποίο ανήκουν και ζουν και μέσω αυτού να αποτελέσει η χωρική δικαιοσύνη σύνθημα αλλά και κινητήρια δύναμη για την δημιουργία νέων αστικών, κοινωνικών κινημάτων τα οποία θα καλύψουν την ανάγκη επανάκτησης του δικαιώματος στην πόλη και με κοινωνικά μέσα να φέρουν σε ισορροπία το πολιτικό σύστημα και την λαϊκή εκπροσώπηση.

ΠΗΓΕΣ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Δημητρόπουλος, Α (1999), *Δίκαιο και δικαιοσύνη* στο Φιλοσοφικός λόγος πολιτική και τέχνη, τεύ. 4

Εμεξεζίδης, Α. (2008) *Η έννοια της δικαιοσύνης στον Αριστοτέλη*, διπλωματική εργασία στο Μ.Π.Σ Πολιτική Φιλοσοφία, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, διαθέσιμο στο <http://invenio.lib.auth.gr/record/113885/files/EMEXEZIDIS.pdf?version=1> [πρόσβαση 20 Φεβρουαρίου 2012]

Καρασμάνης, Β. (1989), *Μαθηματικές αναλογίες και δικαιοσύνη. Πλάτων και Αριστοτέλης*, στο *Περί Δικαιοσύνης*

Καυκαλάς Γ. (2004) “Βιώσιμη χωρική ανάπτυξη: Βασικές έννοιες και επισημάνσεις” *Τεχνικά Χρονικά*

Μολύβας, Γ. (2004), *Δικαιώματα και Θεωρίες Δικαιοσύνης: Rawls, Dworkin, Nozick, Sen*, Αθήνα: Πόλις.

Μολύβας, Γ. (2006), *Ο Rawls και η σύγχρονη αγγλο-αμερικανική πολιτική φιλοσοφία*, Αθήνα

Σούρλας, Π. (1995), *Justi atque injusti scientia- Μία εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου*, Αθήνα - Κομοτηνή

Σταυρίδης, Σ. (1990), *Η συμβολική σχέση με τον χώρο*, Αθήνα: Κάλβος

Χατζής, Α. (2002), *John Rawls και Δικαιοσύνη* άρθρο στην εφημερίδα Καθημερινή 15/12/2002, διαθέσιμο στο http://news.kathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_civ_493739_15/12/2002_47127 [πρόσβαση 1 Μαρτίου 2012]

Χατζής, Α. (2003), *Ο Αριστοτέλης στη Σύγχρονη Αμερικάνικη Θεωρία Δικαίου*, διαθέσιμο στο: <http://old.phs.uoa.gr/~ahatzis/Aristotle.pdf>, [πρόσβαση 15 Μαρτίου 2012]

ΞΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aalborg Charter, (1994) [διαδίκτυο (online)] *Charter of European cities and towns: towards sustainability*, διαθέσιμο στο:
http://www.aalborgplus10.dk/media/charter_english.pdf, [πρόσβαση 20 Απριλίου 2012]
- Agamben, G. (2005), *State of exception*, Chicago: Chicago University Press
- Bix, B. (2003), *Jurisprudence: Theory and Context*, London: Sweet & Maxwell
- Bix, B. (2011), *Radbruch's Formula and Conceptual Analysis*, *American Journal of Jurisprudence*, Vol. 56, pp. 45-57
- Breheeny M. (1997), *Urban Compaction: feasible and acceptable?*, *Cities*, 14(4): 209-217
- Burton, E. (2001) *The Compact City and Social Justice*, άρθρο στο συνέδριο Housing Studies Association Spring Conference, Housing, Environment and Sustainability, University of York
- Campbell, S. (1996), *Green Cities, Growing Cities, Just Cities?*, *Journal of the American Planning Association*
- Daniels, N. (2003), *Rawls's Complex Egalitarianism* στο Freeman, S.(ed.), *The Cambridge Companion to Rawls*, Cambridge University Press
- Davies, B. (1968), *Social Needs and Resources in Local Services*, London: Michael Joseph.
- Dikec, M. (2002), *Police, Politics and the right to the city*: *Geojournal* 58
- Elkin, T, McLaren, D. and Hillman, M. (1991) *Reviving the City: Towards Sustainable Urban Development*, Friends of the Earth, London
- Foucault, M. (1986) *Of other spaces*, *Diacritics*, Vol. 16, No. 1
- Garrett, J. (2002), *John Rawls on Justice*, διαθέσιμο στο:
<http://www.wku.edu/~jan.garrett/ethics/johnrawl.htm#meth>, [πρόσβαση 24 Φεβρουαρίου 2012]

- Hart, H.L.A. (1953), *Definition and Theory in Jurisprudence*, Michigan: Clarendon Press
- Hart, H.L.A. (1963), *Law, Liberty and Morality*, Stanford: Stanford University Press
- Harvey, D. (1973), *Social Justice and the city*, Baltimore: Johns Hopkins University Press
- Harvey, D. (2008), *The right to the city*: New Left Review 53 διαθέσιμο στο http://abahlali.org/files/Harvery_right_to_the_city.pdf, [πρόσβαση 17 Μαρτίου 2012]
- Harvey, D. (2012), *Rebel Cities - From the right to the city to the urban revolution*, New York City: Verso Press
- Iveson, K. (2010), *Seeking spatial Justice – some reflections from Sydney* στο City, Vol. 14, No. 6
- Lacewing, M. (2010), *Philosophy for A2: Unit 4, Philosophical Problems*, London: Routledge
- Lefebvre, H. (1977), *Το δικαίωμα στην πόλη*, Αθήνα: Παπαζήσης
- Lefebvre, H. (1991), *The Production of space*, Oxford, UK and Cambridge Massachusetts: Blackwell
- Marcuse, P., Conolly J., Novy J., Olivo I., Potter C. (2009), *Searching for the Just City: Debates in Urban Theory and Practice*, New York City: Routledge
- Mitchell, D. (2003), *The Right to the city: Social Justice and the fight for public place*, New York: Guildford Press
- Nozick, R. (1974), *Anarchy, State, and Utopia*, New York: Basic Books
- Rawls, J. (1971), *A Theory of Justice*, Cambridge: Harvard University Press.
- Rawls, J. (2001), *Justice as Fairness: A Restatement*, Cambridge: Harvard University Press
- Robinson, M. (2003), *Justice as freedom, fairness, compassion, and utilitarianism: How my life experiences shaped my views of justice*, Contemporary Justice Review: Issues in Criminal, Social, and Restorative Justice, 6:4, 329-340

Sachs-Jeantet, Celine (1994), *Managing Social Transformations in Cities*, Management of Social Transformation - MOST, Discussion Paper - No. 2

Said, E. (1993), *Culture and imperialism*, New York: Knopf/Random House

Sandel, M. (1998), *Liberalism and the Limits of Justice*, Cambridge: Cambridge University Press

Schaefer, D. (1979), *Justice or tyranny?: A critique of John Rawls's A theory of justice*, Port Washington, N.Y: Kennikat Press

Schaffer, B. and Lamb, G. (1981) *Can Equity be Organised ?*, Farnborough: Gower Publishing Company

Soja, E. (1980), *Socio – spatial dialectic*, άρθρο στο *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 70, Is. 2

Soja, E. (1989), *Postmodern geographies: The reassertion of space in critical social theory*, London: Verso Press

Soja, E. (2008), *The city and spatial justice*, άρθρο στο συνέδριο Spatial Justice, Nanterre, Paris, March 12-14

Soja, E. (2010), *Seeking Spatial Justice*, Minneapolis: University of Minnesota Press

Taylor, C. (1985), *Atomism on Philosophy and the Human Sciences: Philosophical Papers 2*, Cambridge: Cambridge University Press.

Taylor, C. (1991), *The Ethics of Authenticity*, Cambridge: Harvard University Press

Waldron J. (1999), *The Plight of the Poor in the Midst of Plenty*, *London Review of books*, Vol. 21 No. 14, pages 3-6

Walker, R. (1978), *Two sources of uneven development under advanced capitalism: Spatial differentiation and capital mobility* στο *The Review of Radical Political Economy*, Vol. 10

Walzer, M. (1983), *Spheres of justice*, New York City: Basic Books Press

Warf, B. και Santa, A. (2008), *The Spatial Turn: Interdisciplinary Perspectives*, London: Routledge

Wenar, L. (2008), *John Rawls*, διαθέσιμο στο
<http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/rawls/> [πρόσβαση 10 Απριλίου 2012]

Wheeler S. (2004) *Planning for Sustainability. Creating livable, equitable and ecological communities*, New York: Routledge

Wolin, S. (1996), *The Liberal/Democratic Divide. On Rawl's Political Liberalism*,
Political theory, Vol. 24, No 1

Wolin, S. (2004), *Political Vision*, Princeton and Oxford: Princeton University Press

Zizek, S. (2010), *Βία - έξι λοξοί στοχασμοί*, Αθήνα: Scripta

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

004000112244